

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

**Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської
студентської археологічної конференції**

Кам'янець-Подільський
2020

УДК 902,01(477)(063)

ББК 63.4(Укр)

А87

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 4 від 25 червня 2020 р.)

Рецензенти:

- Могилів О.Д.** – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.
- Строцький Б.С.** – науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Редакційна колегія:

- Копилов С.А.** – ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор (голова).
- Дубінський В.А.** – перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова)
- Конет І.М.** – проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор фізико-математичних наук, професор.
- Глушковецький А.Л.** – декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
- Федьков О.М.** – завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор.
- Баженов О.Л.** – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Гуцал А.Ф.** – доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (відповідальний редактор).
- Гуцал В.А.** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (секретар).
- Хоптяр Ю.А.** – кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Левінзон Є.Ю.** – студент IV курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Сльозкін М.О.** – студент IV курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

А87 Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. – 124 с.

Збірник містить доповіді і повідомлення учасників ІХ Всеукраїнської студентської археологічної конференції, яка відбулася у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка 22 травня 2020 р.

Розрахований на науковців, студентів, краєзнавців, освітян.

УДК 902.01(477)(063)
ББК 63.4 (Укр)

©К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2020

*До 90-річчя професора
Іона Винокура
(1930-2006)*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Величенко К.М. Історія вивчення пам'яток епохи бронзи Нечитайло А. Л.	7
Гринчук Ю. Проникнення неолітичних культур на територію України: до проблеми вивчення	12
Кушнір І.Б. Втрачені скарби: археологічні знахідки кінця XIX – початку XX ст. на Буковині	15
Легета В.П. Діонісій Олінеску – дослідник археологічних старожитностей Буковини	18
Норкін К. В. Археологія та інтернет	21
Семенюта В.А. Тарас Михайлович Ткачук та дослідження базових знаків трипільської культури	25
Ткаченко О.А. Іон Винокур – дослідник археології Поділля	31
Турковський Т.А. Миська Р. Г. – дослідник середньовічної історії Теребовлі	34
Філіпчук Б. До 100-річчя з дня народження В. А. Іллїнської	39

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ

Злотін Ю.О. Серпи кам'яної та бронзової доби	46
Левінзон Є.Ю. Трипільські пам'ятки Кам'янецьчини у світлі розвідок 2020 р.	52
Кулеш А.С. Пам'ятки пізнього трипілья на території Житомира	56
Маринович Н.З. Поселення культури кулястих амфор між Західним Бугом і Дніпром	60
Якимчук Т.В. Виникнення та удосконалення знарядь орного землеробства	63
Слюсар Д.Ю. Про вплив фактору сезонності на орієнтацію покійників з могильників висоцької культури	67
Хоптяний О.В. Скіфські кам'яні монументи Середнього Подністров'я	71
Лисак Д.Р. Роль римської монети в історії черняхівських племен	75
Лисак М.В. Пам'ятки корчацької культури на Житомирщині	80
Грибан А.Р. Лука-Райковецька археологічна культура	84

**РОЗДІЛ ІІІ. ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА
АРХЕОЛОГІЯ**

<i>Бабій О.В.</i> Візантійські монети з Чорнівського городища	89
<i>Городецька Ю.І.</i> Спроба реконструкції південного та східного бастіонів Збаразького замку за результатами археологічних досліджень	93
<i>Завадська М.В.</i> Дослідження літописного Іскоростеня на початку ХХІ ст. ...	95
<i>Залужний М.М.</i> Літописний Губин за археологічними джерелами	98
<i>Кобилянська О.О.</i> Давньоруські археологічні об'єкти Дунаєвеччини	102
<i>Коцюбайло В.П.</i> Кераміка Пересопниці Х-ХІІІ ст. як історичне джерело ...	106
<i>Мельниченко О.В.</i> Образ Симаргла в давньоруському мистецтві	109
<i>Рибчинський Н.-М.О.</i> Історія дослідження городищ кінця І тисячоліття на Волині	113
<i>Сльозкін М.О.</i> Знаряддя господарського вжитку з розкопок Ізяславля-городища (1957-1964 рр.)	115
<i>Тимощук В.М.</i> Оборонні споруди Полонного ХVІ-ХVІІ ст.	120

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Величенко К. М.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЕПОХИ БРОНЗИ НЕЧИТАЙЛО А. Л.

У статті розглядається питання археологічного вивчення пам'яток епохи бронзи А. Л. Нечитайло та її внесок у дослідження пам'яток Кавказу та Степової України.

Ключові слова: Нечитайло А. Л., археологічна пам'ятка, Кавказ, Степова Україна.

У верхів'ях річки Кубань, починався науковий шлях Аннети Леонідівни. Вона народилася 15 листопада 1935 р. на Північному Кавказі у станиці Старомінська Краснодарського краю у родині службовця. Після звільнення Північного Кавказу від фашистських загарбників батьки Аннети Леонідівни оселилися в м. Ставрополь. У цьому місті пройшли її шкільні роки. Потім було навчання на історичному відділенні Ставропольського державного педагогічного інституту, який вона закінчила 1958 р. Уже у студентські роки Аннета Леонідівна виявила інтерес до давньої історії свого краю. Її першим учителем і наставником в археології стала Тетяна Максимівна Мінаєва – відомий російський археолог, дослідник та знавець археології Північного Кавказу (Пустовалов 2010).

Після закінчення педінституту А.Л. Нечитайло працювала в Ставропольському краєзнавчому музеї науковим співробітником-археологом. Одинадцять років вона віддала роботі в музеї, поєднуючи її з археологічними розкопками. Усть-Джегутинський могильник став першою археологічною пам'яткою, яку дослідила Аннета Леонідівна. Матеріали від енеоліту до середньовіччя потребували широкої ерудиції, постійної праці у бібліотеці, спілкування з учителем. Молода дослідниця виступала з доповідями за матеріалами розкопок на конференціях у Москві, Ленінграді, Кишиневі, Києві. З'явилися перші публікації, побачили світ результати розвідкових робіт Ставропольського музею (1964). У журналі «Советская археология» вийшла друком стаття «Комплекси майкопської культури в Усть-Джегутинському могильнику» (1966), написана Аннетою Леонідівною разом із Р. М. Мунчаєвим. Того ж року А.Л. Нечитайло виступила на археологічній сесії з доповіддю «Катакомбні поховання доби бронзи в околицях міста Черкеська». Далі було керівництво великою новобудівною експедицією неподалік станиці Суворівська на Ставропіллі (Пустовалов 2010).

У Ставропольському краї, де в середині ХХ століття в ході активного будівництва і господарської діяльності було виявлено велику кількість поховань і поселень III-I тис.до н. е. Порятунок пам'яток епохи бронзи для археологічної науки став першочерговим завданням учених. У цей період були організовані науково-дослідні та рятувальні археологічні експедиції. У 50-60-ті рр. Аннета Леонідівна, як науковий співробітник Ставропольського краєзнавчого музею, керувала рядом таких експедицій. У 1963 р. нею були проведені розкопки на місці будівництва Великого Ставропольського каналу, на території колгоспу «Кубанський» в селищі Усть-Джегута (Республіка Карачаєво-Черкесія), де будівельниками випадково була розкрита група курганів. Більшість поховань цієї

пам'ятки відносилося до II тис. до н. е., до епохи розвиненої бронзи, і належало в основному до північнокавказької катакомбної культурної спільності. Тут же були виявлені 15 курганів майкопської культури, що датуються III тис. до н. е. Анетта Леонідівна умовно розділила їх на дві великі групи (Мунчаев, Нечитайло 1966, с. 135). Згідно з її висновками, викладеними в спільній статті з Р. М. Мунчаєвим «Комплекси майкопської культури в Усть-Джегутинському могильнику», кераміка могильника близька за формою до пізніх старожитностей майкопської культури. Крім того, виходячи з поховального інвентарю, кургани другої групи нею були визначені як ті, що займають проміжне положення між ранніми і пізніми пам'ятками цієї культури (Мунчаев, Нечитайло 1966, с. 150). Значення даного могильника для археологічної науки величезне, воно визначається не тільки тим, що на одному пам'ятнику було відкрито кілька комплексів, які відносяться до різних періодів майкопської культури, а й тим, що могильник містить важливі дані, що стосуються проблем генезису самої культури в цілому.

У 1966 р. А. Л. Нечитайло були проведені рятувальні роботи в станиці Суворовській. Згідно з планами будівництва зрошувальної системи в колгоспі «Гігант», знесенню підлягали 17 курганів, які і були нею розкопані (Нечитайло 1979, с. 4). Матеріали розкопок великого курганного могильника, що відноситься до культури епохи середньої бронзи лягли в основу монографії «Суворовський курганний могильник» (Нечитайло 1979).

А. Л. Нечитайло виникнення цієї пам'ятки віднесла до початку II тис. до н. е. і пов'язала з племенами автохтонної північнокавказької культури верхньокубанського варіанту. Їй також вдалося виділити групу могил раннього етапу північнокавказької культури, яка відрізняється видовженістю кістяків. Згідно з даними Анетта Леонідівни, в Суворовських курганах знаходилось 51 поховання верхньокубанського варіанту передкавказької культури. Крім того, вона встановила, що для даної групи характерний і свій обряд поховання, а саме: витягнуте на спині звернене на південь трупопокладення і похоронний інвентар в могилі. Поява самих же пам'яток Передкавказької культури на даній території, на думку археолога, пов'язані з просуванням племен з території Східного Манича. Таким чином, А. Л. Нечитайло прийшла до висновку про співіснування двох самостійних груп пам'яток північнокавказької і передкавказької культур. Їх взаємодія, а не змішання було відзначено А. Л. Нечитайло в матеріалах поховальних пам'яток і знайшло відповідне освітлення в монографії (Нечитайло 1979, с. 82-83).

В 1969 р. Анетта Леонідівна переїхала в Україну, де вступила до аспірантуру Інституту археології АН УРСР за фахом «Первісна археологія». В 1973 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Верхнє Прикубання в епоху Середньої Бронзи», а потім написала монографію «Верхнє Прикубання в бронзовому віці» (Нечитайло 1978, с. 151). В основу дослідження Анеттою Леонідівною були покладені матеріали, виявлені нею в ході багаторічних археологічних розкопок, в результаті яких були отримані дані, що характеризують похоронний обряд і самі культури племен епохи бронзи Верхнього Прикубання (Нечитайло 1978, с. 5). Більшість пам'яток, що згадуються в цій роботі, були вперше введені

в науковий обіг. Крім того, в роботі значне місце було відведено питанням періодизації і хронології культур епохи бронзи.

Найбільш древніми курганами на території Верхнього Прикубання є пам'ятники майкопської культури. До 1978 р. А. Л. Нечитайло вдалося дослідити біля станиці Усть-Джегутинської 26 курганів, що містять майкопські поховання. У всіх випадках вони були основними, що дало можливість говорити про цілий могильний комплекс. Частково матеріали про даний пам'ятнику були викладені й опубліковані в спільній з Р. М. Мунчаєвим статті, проте в своїй роботі Анетта Леонідівна виклала матеріал з істотними доповненнями, що дозволило виділити ранню і більш пізню групу поховань майкопської культури.

Щодо інших культур бронзового віку А. Л. Нечитайло виділяє найбільший пласт поховань Верхнього Прикубання – північнокавказький. Загальна кількість пам'яток, за її даними, становить 220 одиниць. Сьогодні ця цифра помітно зросла – в одній тільки групі витягнутих поховань в Прикубанні налічується понад 150 одиниць, крім того, А. Н. Гей виділив особливу Новотиторівську культуру, домінуючу в даному регіоні (Гей 2000).

Однак слід зазначити, що до досліджень, проведених А. Л. Нечитайло, північнокавказька культура Верхнього Прикубання була відома лише по випадкових знахідках. Накопичений археологічний матеріал дозволив їй уточнити ряд питань, в тому числі проблему похоронного обряду і періодизацію самих пам'яток цієї культури.

Безсумнівно, крім пам'яток періоду ранньої бронзи, територія Верхнього Прикубання багата археологічним матеріалом епохи середньої бронзи. Досить докладно в своєму дослідженні Анетта Леонідівна зупиняється і на пам'ятках Передкавказької (катакомбної) культурно-історичної спільності. В одному з могильників Верхнього Прикубання, а саме в Холоднородниковському, таких поховань виявилось вісім (Нечитайло 1978, с. 107). Крім того, А. Л. Нечитайло підтвердила, що маркером цієї культури є своєрідний похоронний обряд: витягнуте на спині трупопокладання з південною орієнтацією, а також існування звичая супроводжувати померлого особливим ритуальним посудом – курільницями. Про функціональне призначення таких предметів ведуться жваві суперечки. Анетта Леонідівна, вважала, що курільні служили для здійснення якогось обряду. Так як більшість курільниць, знайдених нею в могильниках Верхнього Прикубання, містили деревне вугілля, то це дало можливість припустити, що самі ці посудини вносилися в катакомби запаленими, а в бічний отвір поміщали різні трави (Нечитайло 1978, с. 117). У деяких похованнях курільниці заміняли жаровнями. Першу класифікацію передкавказьких курільниць дала А. А. Ієрусалимська (Ієрусалимская 1957, с. 45), розділивши їх на три форми. З її висновками не погоджувалась А. Л. Нечитайло, яка вважала, що на підставі лише типологічного аналізу не зовсім вірно будувати ряд тієї чи іншої кераміки, тим більше ритуальної, і виділила чотири типи, що явно відрізняються від типів курільниць, запропонованих раніше (Нечитайло 1978, с. 126).

Цікавий також і сучасний погляд на цю проблему. Н. В. Панасюк на основі морфологічних і орнаментальних ознак була запропонована класифіка-

ція, в якій було виділено 12 типів курильниць з підтипами (Панасюк 2015, с. 7). Спираючись на матеріали, зібрані в результаті розкопок на території Верхнього Прикубаньня, А. Л. Нечитайло виділила особливу локальну групу пам'ятників верхньокубанського варіанту Передкавказької культури (Нечитайло 1978, с. 132). Дані висновки Анетти Леонідівни підтверджуються і сучасними дослідженнями проведеними А. А. Клещенко (Клещенко 2013) і Н. В. Панасюк (Клещенко, Панасюк 2006). Крім того, А. А. Клещенко виділяє особливий варіант культури цього регіону – суворовську культуру (Клещенко 2013).

Протягом майже 35 років А. Л. Нечитайло працювала над темою «Зв'язки населення степової України і Північного Кавказу». За цей час нею було випущено понад 50 наукових статей і монографія «Зв'язки населення Степової України і Північного Кавказу в епоху бронзи» (Нечитайло 1991, с. 116). Безсумнівним результатом її наукових досліджень з даної проблематики стала докторська дисертація, яку вона захистила в 1994 р. в Києві. В основу свого дослідження А. Л. Нечитайло поклала матеріали про знахідки з поховальних і поселенських пам'яток не тільки Північного Кавказу, а й Степової України. Більшість матеріалів було опубліковано вперше, що дозволило уточнити ряд спірних питань, показати зв'язок пам'ятників Новоданилівського типу з пам'ятниками Передкавказзя епохи енеоліту і значимість цих зв'язків для кожного з регіонів. У своєму дослідженні Анетта Леонідівна підкреслює, що при подібній діяльності на ранніх етапах епохи бронзи представники кожної з цих областей самі створювали потреби в контактах. Налагодження міцних обмінних відносин з районами родовищ металів призводило до швидкого розвитку цих регіонів, що, в свою чергу, вело до подальшої диференціації господарства і сприяло інтенсифікації взаємних зв'язків (Нечитайло 1991, с. 19).

Крім того, в роботі вперше розкриваються особливості певної подібності культур, що існували на території Причорномор'я в період бронзи. Цю єдність можна розглядати на прикладі суворівської, передкавказької і новоданилівської групи пам'ятників. Все це, безсумнівно, давало можливість для розвитку культурних зв'язків, як в рамках самих племен, так і між населенням Кавказу і Балкан. Крім цього, в роботі були приведені факти, що свідчать про контакти племен Кавказу і України шляхом обміну керамікою, яка сама по собі є найпоширенішим матеріалом. Починаючи ще з епохи ранньої бронзи кераміка стає предметом «імпорту» в райони Степової України. У своєму дослідженні А. Л. Нечитайло порівнює кілька пам'ятників, в тому числі і Михайлівське поселення Херсонської області, де було знайдено посудини, які за формою, складом самої глини, опрацювання деталей відповідають ранній майкопській кераміці (Нечитайло 1991, с. 23).

На сьогоднішній день ще не написані праці, які могли б спростувати висновки Анетти Леонідівни, що містяться в роботі «Зв'язки населення Степової України і Північного Кавказу в епоху бронзи». У ній вона розглядала контакти населення в динаміці, ділячи їх на три етапи.

Для найранішого були характерні зв'язки, засновані на обміні. Як вважала А. Л. Нечитайло, для здійснення контактів необхідні були умови, які склалися

в IV тис. до н. е., коли відбувалося освоєння степів і формувалися скотарські племена. За рахунок того, що скотарські племена постійно потребували нових земель, все це в кінцевому підсумку дозволило сформуванню культурні та економічні зв'язки степових племен України з кавказькими племенами (Нечитайло 1991, с. 103).

Потім настав наступний період, який характеризується складними двосторонніми зв'язками. Все це визначається не тільки предметами, що проникли на територію України з Кавказу, а й появою степових елементів в майкопському середовищі. До них відносяться перш за все традиції, виражені в поховальному обряді і шнурової орнаментатії кавказької кераміки. Особливого значення набуває та обставина, що на території степової України з'явилося наслідування кавказьких «імпортних» виробів, а це, безсумнівно, є показником стабільності цих зв'язків.

У період середньої бронзи настав третій етап розвитку контактів цих регіонів. Технології, які освоюють племена степової України, мали високий рівень. Прикладами можуть служити колонтаївські сокири, що мають істотні відмінності, але виконані по типу кавказьких (Нечитайло 1991, с. 104). Таким чином, можна сказати про те, що А. Л. Нечитайло в своєму дослідженні розглядала не тільки самі зв'язки між степовою Україною і Кавказом, а й спостерігала зміни, що відбувалися в динаміці цих взаємин і сприяли взаємному збагаченню культур цих двох регіонів.

Узагальнюючи вищевикладене, необхідно зазначити величезний внесок доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту археології НАНУ А. Л. Нечитайло в вивчення пам'яток майкопської, північнокавказької, передкавказької культурно-історичних спільнот і культур Степової України. Анетта Леонідівна не просто систематизувала археологічні знахідки, визначивши їх приналежність до тієї чи іншої епохи, а торкнулася проблем генезису самих культур на різних територіях Північного Кавказу і Степової України. А. Л. Нечитайло була не тільки видатним вченим, що залишив яскравий слід в історії науки і культури краю, а й чудовою особистістю, мудрою наставницею і педагогом з величезною ерудицією. Її роботи не втратили своєї актуальності, наукового значення і сьогодні, вони довгий час залишаться цінним джерелом по археології епохи бронзи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Старый сад.
2. Иерусалимская, А. А. 1957. Курильницы бронзового века из предкавказских степей в собрании Эрмитажа. *Сообщения Государственного Эрмитажа*, 12, с. 45-47.
3. Клещенко А. А., Панасюк, Н. В. 2006. Катакомбные памятники предгорной зоны Северного Кавказа. В: *Древние культуры кавказского Причерноморья, их взаимодействие с культурами соседних регионов. Сохранение культурного наследия*. Сухум: (б. и.), с. 189-192.
4. Клещенко, А. А. 2013. Суворовская катакомбная культура: предварительная характеристика. *Краткие сообщения Института археологии*, 228, с. 171-190.
5. Мунчаев, Р. М., Нечитайло, А. Л. 1966. *Комплексы майкопской культуры в Усть-Джегутинском могильнике*. *Советская археология*, 3, с. 133-152.
6. Нечитайло, А. Л. 1978. *Верхнее Прикубанье в Бронзовом веке*. Киев: Наукова Думка.

7. Нечитайло, А. Л. 1979. *Суворовский курганный могильник*. Киев: Наукова Думка.
8. Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова Думка.
9. Панасюк, Н. А. 2015. *Курильницы катакомбных культур Предкавказья: автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва: Институт археологии РАН.
10. Пустовалов, С. Ж. 2008. Пам'яті Аннети Леонідівни Нечитайло. *Археологія*, 4, с. 112-113.

Отримано: 14.04.2020

Гринчук Ю.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ПРОНИКНЕННЯ НЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ.

У статті розглядаються основні гіпотези проникнення неолітичних культур на територію та внесок у розв'язання цієї проблеми вітчизняних вчених.

Ключові слова: *неоліт, неолітична революція, неолітичні культури, землеробство.*

Завершення доби мезоліту (епіпалеоліту) знаменується поступовим переходом людства до відтворюючих форм господарства – землеробства і скотарства, а, отже, й до завершальної стадії кам'яного віку – неоліту. Цей перехід викликав до життя низку кардинальних змін, що охопили майже усі сфери життя, які у науковій літературі, з легкої руки Г. Чайлда, прийнято називати «неолітичною революцією». І, головним наслідком цього процесу став поступовий перехід від традиційного, на той час привласнюючого господарства до відтворюючого, тобто до землеробства і скотарства. Процес становлення відтворюючого господарства як основної форми господарства на території земної кулі відбувався неодноразово й пройшов довгий етап становлення. Особливо це стосується Європи й території України в цілому.

Справа у тому, що проникнення на територію України нових форм господарювання у сучасній науковій літературі покликали до життя низку дискусій, які стосувалися часу, місця, міграцій неолітичного люду з території Близького Сходу та можливості самостійного (автохтонного) зародження відтворюючого господарства на території Європи й України. Особливо у цьому плані слід виокремити доробок В.М. Даниленка, Л.Л. Залізняка, Н.С. Котова, М. Гімбутас, М.С. Грушевського та інші.

Умовно, ці концепції проникнення неолітичних культур на територію України можна умовно розділити на три групи:

- автохтоністська;
- Південно-Східна;
- Південно-Західна, або Балкано-Дунайська.

Автохтоністська версія. За висловом Л.Л. Залізняка, цієї версії притримуються патріотично налаштовані аматори, які вірять у те, що первинна domesticaція рослин і тварин сталася на території України, а звідси вже землеробство

та скотарство поширилися на інші території Старого Світу (Залізняк 2018, с.4). Ця версія має низку недоліків: по-перше, перші землеробські культури й поселення фіксуються у Передній Азії наприкінці X-IX тис. до н.е., тобто виникають набагато раніше ніж на території Європи й України. По-друге, кліматичні умови на території Європи, в умовах раннього голоцену й ступового відходу льодовика на північ ще не дозволяли місцевому люду перейти до відтворюючих форм господарства. Зауважимо, що на ранніх етапах проникнення неоліту на територію Європи, перші відтворюючі господарства швидше за все мали субнеолітичний характер, тобто напочатках спостерігалось домінування привласнюючих форм, зокрема мисливства над землеробством. Тим паче, згідно думки М.І. Вавилова, переважна більшість, якщо не всі, відомі нам культурні рослини і тварини були доместиковані далеко за межами нашої країни і потрапили до нас уже в одомашненому вигляді (Вавилов, 1926). Таким чином, ідея про те, що землеробство самостійно виникло і розвинулося на території України сьогодні не розглядається як така, що має під собою наукове підґрунтя.

Південно-Східна версія. Основоположниками цієї версії є В. М. Даниленко, який її обґрунтував у своїй монографії 1969 р. (Даниленко 1969). Він запропонував першу концепцію «неолітичної революції» на території України, в якій поєднав як послідовні фази південно-східну та південно-західну версії неолітизації України. При цьому, визначальним він вважав так званий «східний скотарський імпульс». Тобто, згідно автора, мисливські колективи з Прикаспію та Передкавказзя, внаслідок кризи мисливсько-збиральницького господарства були змушені приручити таких диких тварин як вівцю, кіз, турів й почали свій рух на захід у Північне Причорномор'я й Крим, привнісши на ці терени нову форму господарювання. Наслідком цього руху стало формування Дніпро-Донецької культури. Водночас землеробство на терени України було принесено з Південного Заходу, зокрема з Подунав'я під впливом культури Криш, на другому етапі, що призвело до формування Буго-Дністровської культури. Сьогодні, дану теорію активно розвиває Н.С. Котова, яка вказує на те, що поруч з одомашненням тварин, населення Північного Надазов'я та Передкавказзя доместичувало тварини й культурні рослини, які згодом, були запозичені у них іншими мешканцями України, а не з Балкано-Карпатського регіону (Котова Н.С. 2002).

Водночас, згідно Л.Л. Залізняка дивує і бентежить той факт, що немає слідів вирощування культурних злаків на стоянках Буго-Дністровської культури Побужжя. Адже це ключова культура в неоліті України, що безпосередньо контактувала із розвинутими землеробами Подунав'я (культура Криш, Культура лінійно-стрічкової кераміки) і була провідником неолітичних новацій на північ у лісове Подніпров'я та Полісся. Після цього не дивує брак ознак відтворювального господарства на стоянках Дніпро-Донецької культури, культури ямково-гребінцевої кераміки Подніпров'я, Полісся та Подесення. Брак відбитків зернівок культурних злаків на кераміці лісового неоліту України, як і решток зерен у культурних шарах пам'яток, ставить під сумнів і наявність скотарства у населення культур Буго-Дністровській культурі, Дніпро-Донецькій культурі. Адже найдавніше скотарство відоме лише в комплексі з раннім землеробством

(Залізник Л.Л. 2018, с.8). Як наслідок, наведене ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства у Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, а й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України або ж вимагає додаткової аргументації.

Південно-Західна, або Балкано-Дунайська. Сьогодні дана версія є головною у питанні проникнення неолітичних культур на територію Європи й України. Вперше вона була обґрунтована наприкінці XIX – на початку XX ст. М.С. Грушевським, М. Біляшівським, В. Щербаківським та іншими. Однак, не зважаючи на час її заснування, у світлі сучасних досліджень вона виглядає цілком привабливою й обґрунтованою. Насамперед, слід виходити з того, що перші землеробські культури й поселення, як вже було зазначено, датуються часом кінця X–IX тис. до н.е. Виходячи з того, що перші неолітичні культури Європи й України датуються часом близько 6500 тис. років тому у Передній Азії міг відбутися, внаслідок поширення відтворюючого господарства певний демографічний вибух, який штовхав місцеве населення на Північний Захід, на територію Малої Азії (Гімбутас М. 2007). Там чином, частина мігрантів у своєму русі на Захід змогла вийти у Балканський регіон, де були сформовані, у відповідності до хвилі руху мігрантів Гребениківська культура, культура Криш, культури лінійно-стрічкової кераміки і Кукутень-Трипілля.

Зазначені хвилі неолітизації України значною мірою корелюються з фазами неолітизації Європи найдавнішими землеробами та скотарями Близького Сходу, головними з яких є такі: 1. Поширення спочатку відтискної техніки обробки кременю, а потім неолітичного пакета разом з керамікою «імпресо» на узбережжях Середземного моря, в тому числі Балканського півострова, шляхом каботажного плавання уздовж узбереж'я – VIII–VI тис. BC (cal.); 2. Колонізація Балканського півострова з Анатолії у VII тис. BC (cal.); 3. Колонізація Середнього Подунав'я носіями культури Старчеве-Кереш-Криш – перша половина VI тис. BC (cal.); 4. Колонізація півдня Центральної Європи людністю культури лінійно-стрічкової кераміки у другій половині VI тис. BC (cal.); 5. Колонізація лісової зони Центральної Європи людністю лендельської культури в енеоліті у V–IV тис. BC (cal.) (Залізник Л.Л. 2018, с.9).

На користь цієї версії свідчить й той факт, що основні неолітичні культури Правобережжя України, зокрема, Буго-Дністровська, культура лінійно-стрічкової кераміки, а згодом Кукутень-Трипілля ведуть своє коріння з Балкано-Дунайського регіону.

Таким чином, сьогодні в археології відбулася зміна концепцій. Так, на зміну старій південно-східній версії приходить південно-західна або Балкано-Дунайська, що відповідає загальноєвропейському баченню неолітичної революції в Центральній Європі шляхом її колонізації неолітичними землеробами з Балкан через Подунав'я.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вавилов Н. И. 1926. *Центры происхождения культурных растений*. Ленинград: Всес. Ин-т. прикл. ботан. и нов. культ., 248 с.
2. Грушевський М. С., 1913. *Історія України-Руси*. Т. 1. Київ, 1913.

3. Гимбутас М., 2006. *Цивілізація Великої Богини: Мир древньої Європи*. Москва: РОССПЭН, 572 с.
4. Даниленко В. Н., 1969. *Неолит України*. Київ, 260 с.
5. Залізник Л.Л., 2018. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації». *МАГІСТЕРІУМ*, 70, с. 4-16.
6. Залізник Л. Л., Панченко Ю.В., 2007. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7. Луганськ, с. 6–14.
7. Котова Н. С., 2002. *Неолітизація України*. Луганск : Шлях, 268 с.

Отримано: 23.04.2020

Кушнір І. Б.

*Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича*

ВТРАЧЕНІ СКАРБИ: АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. НА БУКОВИНІ

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на території Північної Буковини, яка входила до складу Австро-Угорської імперії, було зафіксовано знахідки щонайменше п'яти скарбів бронзових виробів, до складу яких входили різні сокири-кельти, сокири-чекани, наконечники списів, браслети, казани тощо. В статті робиться спроба простежити їх теперішнє місцезнаходження.

***Ключові слова:** Йозеф фон Гуттер, Карл Ромшторфер, Йозеф Сомбаті, Раймунд Кайндль, Діонісій Олінеску, Прилипче, Просіка, Шипинці, Глиниця, Бурдей, скарб.*

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – це період становлення археології як науки на Буковині. Рубіж між двома століттями став точкою біфуркації, коли аматорство змінюється професійним підходом, а скарби почали розглядатися не тільки з точки зору матеріальної цінності, а й як джерело історичної інформації. Політика Австро-Угорської імперії, до складу якої входила Буковина з 1774 р. по 1918 р., позитивно впливала на розвиток наукового і культурного життя, підтримуючи тим самим інтерес до археологічних пошуків, які охопили Європу. На державному рівні з метою збереження і захисту пам'яток історико-культурної спадщини були видані закони, що регулювали державну реєстрацію знахідок, консервацію, реставрацію та їх належне утримання, облік і музеєфікацію. У 1850 р. в Австро-Угорській імперії розпочала свою діяльність Центральна комісія з дослідження і збереження мистецьких та історичних пам'яток, консерватори якої працювали на громадських засадах.

Такі постаті як Йозеф фон Гуттер, Карл Ромшторфер, Йозеф Сомбаті, Раймунд Кайндль, Василь Арійчук, Діонісій Олінеску та багато інших, назавжди вписані в історію перших археологічних досліджень Буковини. Серед знахідок зрідка траплялися скарби, вотивні чи торгові, ливарні або економічні, привертуючи увагу працівників музеїв і колекціонерів. Наприклад, бронзові предмети з сіл Прилипче, Просіка, Шипинці, Глиниця, Бурдей. Всі вони вважалися втраченими в роки Другої світової війни, а проблема з'ясування місцезнаходження багатьох речей і сьогодні залишається актуальною.

У 1880 р. у с. Прилипче (зараз Заставнівського р-ну Чернівецької обл.), під час сільськогосподарських робіт було випадково виявлено скарб бронзових предметів. Центральна комісія отримала, зокрема, один кельт та дві бронзові сокири, але відомо, що це лише дещиця з кількості знайдених там артефактів. Йозеф фон Гуттер, археолог-любитель, мер м. Сірет у 1870-1872 рр., залишив нам опис цих старожитностей. Частина скарбу потрапила у приватні руки, загубившись назавжди, а кінце спорядження і шолом мали бути передані до колекцій Львівського музею (Ільків 2013, с. 43). На основі фото частини експозиції з цієї установи 1940-1941 рр., опублікованого Е. Зарубій (Зарубій 2013, с. 169), можемо пересвідчитися, що одна із сокир-чеканів потрапила справді туди. Простежити подальше переміщення інших речей фактично неможливо. Втім, потенційна можливість ідентифікувати частину виробів існує шляхом співставлення музейних експонатів з фото із особистого архіву Р. Ф. Кайндля – відомого буковинського історика, а напередодні Першої світової війни ректора Чернівецького університету.

У 1885 р. схожа ситуація склалася в с. Просіка на Глибоччині, коли під час польових робіт було знайдено цікаві бронзові вироби: 12 сокир-кельтів у казані, які були розташовані по колу, а всередині знаходилася урна з попелом. Селяни-першовідкривачі знищили казан чи то з метою пошуку цінностей, чи у зв'язку із забобонними побоюваннями. Й. фон Гуттер повідомив, що дві сокири були відправлені у музей в Чернівцях, а конкретніше, в університет, про що повідомляє і Р. Кайндль. Д. Олінеску також згадує, що один кельт був відправлений у школу в Сіреті, а інший – в Чернівецьке ремісничє училище (Niculicǎ 2013, р. 213). Така суперечлива інформація не дає можливості простежити долю цих артефактів.

Значний внесок у розвиток археології та пам'яткознавства Буковини зробив архітектор за освітою Карл Адольф Ромшторфер. Завдяки його студіям нам відомо про бронзові предмети, знайдені в с. Глиниця на Кіцманщині. Це 4 наконечники дротиків чи списів. Нажаль, для нас вони також втрачені, можливо, були вивезені до Румунії під час Другої світової війни (Ільків 2012, с. 22). К. Ромшторфер подав чудовий опис скарбів з Прилипче і Просіки, а також окремих поодиноких знахідок з Кіцманя, Бобівців, кельта з Глиниці, бронзового кинджала і наконечників стріл з пагорба Пропасна (Ільків 2013, с. 44). Виявлення масивного бронзового кельта з орнаментом і браслету з гравіюванням на околиці Шипинців у 1886 р., засвідчило про ще один яскравий скарб. Речі були виявлені випадково місцевим жителем в насипі кургану (Niculicǎ 2011, р. 113). Обидві знахідки були придбані старшим інженером Алеко Іссеческулом, який подарував їх Буковинському крайовому музею. К. Ромшторфер залишив детальні описи і рисунки знахідок, вказавши на обставини їх знаходження (Romstorfer 1903, s. 399).

Безумовно, цікавим є скарб з с. Бурдей, опис якого був опублікований у 1904 р. Це два малі бронзові кельти з особливо широким, вигнутим лезом, а також п'ять бронзових браслетів. К. Ромшторфер придбав їх для Буковинського крайового музею у фермера Петра Мамалиги, після чого отримав дозвіл оглянути місце, де вони були знайдені. Археологу вдалося виявити 2 непошкоджені, закладені один в один браслети, покриті світлою синьо-зеленою патиною.

Також він згадав про знахідки тут же кісток, бивнів і зубів мамонтів, шматка скам'янілого дерева й артефактів з вулканічного туфу (Кушнір 2019, с. 70-71).

Одним з перших спеціалізованих археологів, які відвідали Буковину за дорученням Антропологічного товариства у Відні, був Йозеф Сомбаті. Й. Сомбаті зібрав велику колекцію старожитностей, відвідавши багато містечок і сіл: Садгора, Васловівці, Малий Кучурів, Заставна, Кадувівці, Хрещатик і Звенячин. У подорожі його супроводжував Карл Ромшторфер. Були виявлені кургани, дакійські, римські і більш пізні монети, крем'яні знаряддя праці, ножі, скребки, наконечники стріл та прикраси. Чималу кількість речей дослідник викупив для музеїв, наприклад, бронзовий кельт з урочища Могила неподалік від Кіцманя (Niculică 2009, p. 40).

Таким чином, можемо констатувати, що більшість із зібраних предметів були передані до Буковинського крайового музею в Чернівцях. Частина археологічних експонатів цієї установи закономірно потрапила до фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею, який почав функціонувати у 1940 р. Однак, як згодом з'ясувалося, з 865 одиниць обліку археологічної групи до наших днів збереглися лише 153 експонати. Інші, відповідно, були втрачені у роки Другої світової війни. Донедавна вони вважалися цілком загublеними. Проте публікації останніх років, підготовлені румунськими дослідниками, дають змогу вкотре звернутися до цього питання. На перше припущення стосовно долі низки експонатів Буковинського крайового музею наштовхнула монографія П.-В. Батарюк про колекцію пічних кахлів з Сучавського замку (Batariuc 2008, p. 7-8). Його розкопки проводив К. А. Ромшторфер, а віднайдені старожитності передав до музею в Чернівцях. Як стало зрозуміло з видання, а також новоствореної експозиції Музейного комплексу «Буковина» в Сучаві (Румунія), ці знахідки опинилися там.

У 2002 р. вийшла друком фундаментальна праця В. Дергачова, де, поміж іншого, опубліковані бронзові сокири-кельти з музею в Чернівцях, які зараз зберігаються в Сучаві (Dergacev 2002, s. 205). Крім того, у 2007 р. в м. Сучава була представлена виставка давніх бронз «Фракійські скарби», де подане фото сокири-чекана «з нелокалізованої місцевості Буковини» (Comorile trasilor, p. 44), ідентичної до знахідки зі скарбу в с. Прилипче. Особливо цінними стали статті румунського дослідника Б. П. Нікуліке. На основі співставлення рисунків австрійських авторів та депаспортизованих експонатів з музею в Сучаві, йому вдалося ідентифікувати бронзові браслети та їх фрагменти із Бурдейського скарбу (Niculică 2013, p. 185-214), а також сокиру-кельт й художньо декорований браслет із Шипинців.

Отже, опрацювання сучасних наукових молдавських і румунських видань свідчить, що значна частина речей з Буковинського крайового музею в Чернівцях за нез'ясованих обставин в роки Другої світової війни була вивезена до м. Сучава (Румунія), де вони, певною мірою депаспортизовані, зберігаються і сьогодні. Виявлені на території Буковини скарби бронзових виробів є цінним історичним джерелом, художньо виконаними виробами й потенційними музейними експонатами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Зарубій, Е. 2013. Відділ археології Львівського історичного музею у 1940-1945 рр. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, № 6, с. 150-170.
2. Ільків, М. 2012. Маловідомий комплекс знахідок бронзових виробів з околиць Глиниці на Буковині. *ІССІАЕ*, Т. (1)33, с. 19-34.
3. Ільків, М. 2013. Дослідження старожитностей бронзового віку Північної Буковини в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 6, с. 42-49.
4. Кушнір, І. 2019. Археологічні студії К.А. Ромшторфера на Буковині. *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука: Тези доп. Міжнар. наук. конф.* (м. Чернівці, 8 квітня 2019 р.), с. 70-71.
5. Bataricus, P.-V. 2008. *Catalogul colectiei Romstorfer. Ceramica monumentală. Suceava: Musatinii.*
6. Comorile traciilor / *Thracian treasures*. 2007. Suceava.
7. Dergacev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
8. Niculică, B. 2009. Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. *Societatea arheologică română*. Suceava: Editura Universitatii din Suceava.
9. Niculică, B. 2011. Doua obiecte de bronz descoperite la sfarsitul secolului al XIX-lea la Sipeňit (Nordul Bucovinei). *SCIVA*, 62, Nr. 1-2, p. 107-128.
10. Niculică, B. 2013. O descoperire de bronzuri uitata: depozitul de la Prisacareni (Nordul Bucovinei). *Arheologia Moldovei*, Vol. XXXVI, p. 211-228.
11. Niculică, B. 2013. Cateva observatii privind descoperirile de bronzuri din Bucovina. *Lower Danube prehistory. 50 years of excavations at Babadag (1962-2012): Proceeding of conferene*. Braila: Editura Istros, p. 185-214.
12. Romstorfer, K. Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz. 1903. *MZK*, Fol. 3, Bd. 2, s. 399-400.
13. Szombathy, J. Borgeschichte. 1899. *Die osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Bukowina, s. 49-56.

Отримано: 17.04.2020

Lerera В.П.

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича

**ДІОНІСІЙ ОЛІНЕСКУ – ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЧНИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ БУКОВИНИ**

Стаття присвячена науковій діяльності дослідника старожитностей Буковини Діонісія Олінеску (1852–1924). Автор розглядає життєвий і творчий шлях археолога, його внесок у створення Румунського археологічного товариства на Буковині.

Ключові слова: Діонісій Олінеску, Буковина, археологічні старожитності, археологічне товариство.

Останніми роками можна простежити тенденцію до збільшення кількості публікацій, що стосуються раннього періоду археологічних досліджень на Буковині. Особливо посилюється інтерес до висвітлення діяльності перших дослідників-археологів Буковини XIX ст., котрі зробили чималий внесок у дослідження краю, поклавши початок створенню перших археологічних товариств, приватних колекцій старожитностей, перших музеїв та формування археологічної науки в краї.

Одним із таких дослідників був Діонісій Олінеску. Праць про його життя і творчість – небагато. Варто виокремити публікації румунського дослідника Б.П. Нікуліке, який характеризує науково-дослідницькі та організаційні досягнення і перевидав декілька робіт вченого, чим наголосив на ролі Діонісія Олінеску в археологічній науці краю. З вітчизняних дослідників цієї проблематику займав М.І. Боднарюк.

Хоча румунські дослідники в основному подають 8 або 24 квітня датою народження знаного краєзнавця (Niculică 2009, р. 74; Niculică 2009, р. 14), М. Боднарюк на основі вивчення матеріалів з фондів Державного архіву Чернівецької області довів, що Діонісій Олінеску народився 20 квітня 1852 р. у с. Глибока на Буковині. Хлопчик був найстаршою дитиною в багатодітній сім'ї священика (Боднарюк 2019). Початкову освіту майбутній дослідник здобув у Глибоці, а продовжив навчання в Чернівецькій гімназії, після чого був студентом на факультетах права у Відні, Інсбруці та Чернівцях. З 1878 р. розпочав діяльність державного службовця в австрійській адміністрації Чернівців, досягнувши посади фінансового комісара. Напевно, любов'ю до археології та старожитностей з Діонісієм Олінеску в його студентські роки в Чернівцях поділився академік І. Сбієра (Боднарюк 2012, с. 11). Майже відсутні дані про сім'ю та особисте життя науковця, немає точних даних, коли і де він похований. За припущенням дослідника з м. Сучава М. Ігната, Діонісій Олінеску помер у 1924 р. у м. Ботошани (Боднарюк 2019). Тривалий час дослідник співпрацював з багатьма науковими виданнями, журналами, газетами та друкував у них наукові статті на різну тематику. Він також був членом Румунського географічного товариства та комісії історичних старожитностей у Відні.

Діонісію Олінеску не вистачало спеціалізованих досліджень та практичних професійних навичок, але це не завадило йому протягом усього свого життя основну діяльність присвятити пошукам та популяризації археологічних старожитностей. З 1885 р. він розпочав активну діяльність у різних тогочасних виданнях із створення та популяризації спілки із збереження пам'яток старовини, відкриття крайового музею. Так, в опублікованій в газеті «Трибуна» статті Діонісій Олінеску звернув увагу на реальний стан археологічних справ на Буковині, підкреслюючи, що існує небезпека втратити будь-яку джерельну інформацію про минуле (Niculică 2009, р. 76). Це також стимулювало створення музею старожитностей, але законним шляхом, через заснування археологічного товариства. Таке товариство мало б філії по всій Буковині та постійно тримало б під контролем усі нові випадки знаходження старожитностей. Тому вже в 1885 р. в журналі «Фамілія» Діонісій Олінеску надрукував статтю «Потреба археологічного товариства», де наголосив на головних проблемах розвитку археології на Буковині та антипатії до цієї науки з боку інтелігенції краю (Niculică 2009, р. 77). Того ж року дослідник організував комітет, що мав за мету створення Румунського археологічного товариства та підготовку створення національного музею на Буковині, і вже 12 червня 1886 р. в Чернівцях було засноване Румунське археологічне товариство на Буковині. Серед головних завдань новоствореної організації можна виокремити пробудження серед румунського населення краю інтересу до старожитностей, попу-

ляризацію археологічної науки; консервацію та збереження фортець й інших історичних пам'яток; збір, опис і збереження стародавніх пам'яток історії та здійснення археологічних експедицій (Niculică 2009, p. 81).

Впродовж наступних років своєї роботи товариство виконувало поставлені ним завдання, а також за доволі короткий час отримало багато подарунків від різних колекціонерів та меценатів, збільшуючи й так вагому колекцію експонатів. Серед подарунків були цілі колекції античних, середньовічних монет та інших історично цінних речей. Наприклад, значна колекція археологічних пам'яток Буковини, вартістю понад 1200 флоринів, що належала меру м. Сірет та покровителю місцевого музею Йозефу фон Гутеру, була пожертвована після його смерті (травень 1886 р.) товариству (Niculică 2009, p. 84).

Проте Діонісій Олінеску та члени товариства не обмежувалися тільки колекціонуванням старожитностей та їх популяризацією. Дослідник проводив польові археологічні розвідки та опис місць розташування археологічних пам'яток у різних місцевостях Буковини. Як результат, Діонісій Олінеску завершив свою працю під назвою «Археологічна карта Буковини», що була надрукована у 1894 р. в «Бюлетені» Румунського географічного товариства. Ця робота була реалізована завдяки величезній праці по документуванню та рестрації всіх відомих на той час археологічних пам'яток Буковини. Вперше у науковий обіг було введено ряд менш відомих археологічних пам'яток, датованих різними історичними періодами, вказано місцезнаходження курганів, кераміки, кам'яних сокир (Niculică 2010, p. 27-28).

Можна з впевненістю сказати, що діяльність Діонісія Олінеску в часи існування Румунського археологічного товариства була доволі важливою. Він був одним із перших дослідників, котрий наносив археологічні знахідки регіону на карту, створивши, таким чином, першу карту археологічних пам'яток Буковини, якою дослідники користувалися тривалий час. Так, на карту археолог наніс усі відомі на той час курганні поховання по селах Буковини, розпочинаючи опис з півночі на південь, а також укріплення та поодинокі знахідки різних речей. Окремо відзначаються знахідки античних монет. Вказані й описані в роботі відомі на той час знахідки з визначенням років та топонімічних назв місцевостей (Niculică 2010, p. 97-112).

Діонісій Олінеску продовжував друкувати статті, в яких подавав важливу інформацію про знахідки старожитностей на Буковині. Багато знахідок він відносив до старожитностей готів. Так, наприклад, він подає скарби, знайдені в річці біля Путни, та Цецинської фортеці. Описав він три монети скарбу, знайденого 1885 р. в Банилові Підгірному, а також подав відомості про великий меч з гори Цецино та опис скарбу з городища Великий Кучурів 1814 р. (Боднарюк 2012, с. 15).

Діяльність Д. Олінеску сприяла тому, що на початку 90-х рр. XIX ст. Румунське археологічне товариство на Буковині мало чималий вплив на розвиток науки краю, а в березні 1892 р. дослідник був призначений відповідальним за створення секції археології майбутнього Чернівецького музею. Однак в 1893 р. він змушений був переїхати до Румунії. На сьогоднішній день достеменно не-

відомо, що змусило науковця покинути Буковину. Висловлювалася версія, що причиною міг бути конфлікт з певними посадовими особами. Як би там не було, але після його від'їзду та передачі всіх зібраних колекцій до фондів Буковинського крайового музею, Румунське археологічне товариство, що підтримувало тісні зв'язки з історико-археологічними та нумізматичними товариствами в Італії, Росії, Німеччині, припинило свою діяльність (Niculică 2009, p. 100-101).

Таким чином, хоч Діонісій Олінеску не був фаховим істориком, він прагнув вивести археологію рідного краю на якісно новий рівень, пробудивши інтерес тогочасного суспільства Буковини до проблеми збереження спадщини минулого. Складаючи першу археологічну карту пам'яток буковинського краю, залишаючи після себе цінну інформацію в десятках публікацій, популяризуючи нові відкриття за межами Австро-Угорської. З огляду на це, діяльність Діонісія Олінеску заслуговує подальшого вивчення, а його твори варто перекласти на українську мову.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боднарюк, М. 2012. Археологічні роботи Д. Олінеску на Буковині. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, т. 1, с. 9-19.
2. Боднарюк, М. 2019. Діонісій Олінеску – глибочанин, який створив першу археологічну карту Буковини. *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 8 квітня 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 22-24.
3. Niculică, B. 2009. Din istoricul preocupărilor arheologice in Bucovina. *Societatea arheologică Română*. Suceava.
4. Niculică, B. 2010. *Dionisii Olinescu scriitori istorice*. Suceava.

Отримано: 4.05.2020

Норкін К. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІНТЕРНЕТ

У статті мова йде про археологію та її взаємодію з інтернет-мережею, проводиться аналіз інтернет-ресурсів.

Ключові слова: археологія, інтернет, перспективи науки.

Важко сьогодні знайти людину, що не користувалася би комп'ютером чи хоча б не знала що це. За допомогою комп'ютера ми пишемо, рахуємо, читаємо, знаходимо потрібну інформацію, граємо в ігри тощо. Фактично зараз неможливо уявити собі нормальне існування без використання спеціальної техніки. З розвитком ринку розваг та інтернету, комп'ютер стає непоганим засобом заробітку. Володіючи певними знаннями можна забезпечувати своє виживання та нормальне існування.

У статті ми спробуємо продемонструвати взаємодію археології як науки та інтернету, та те як людина може отримати з цього користь, що власне і робить роботу актуальною.

Раніше значення технологій та інтернету важко було оцінити об'єктивно, оскільки це не мало ще значного поширення, принаймні на периферії; сьогодні ситуація кардинально змінилася. Для того щоб нам добре зрозуміти досліджувану тему, і встановити всі особливості розвитку археології в умовах сьогодення, необхідно зробити невеликий історичний екскурс та познайомитися з подіями, що сприяли розвитку комп'ютерної та інтернет техніки, їх інтеграції в сучасний науковий процес.

Тут варто відзначити, що комп'ютер, а саме кібернетику як науку і спосіб вирішення певних наукових задач і механізм забезпечення, та покращення наукових процесів був відмічений, ще в 70 ті роки ХХ століття М.Ю. Брайчевським, який говорить: «Її поява визначається не лише тими можливостями, які дає людині сучасна техніка, а й проблемами, що постають перед далішим прогресом думки і без розв'язання яких цей прогрес стає все більш і більш утрудненим» (Брайчевський 1968).

90-ті роки ХХ ст – час, коли розвиток наукової діяльності, пов'язаної з археологією в інтернеті розвивається та поширюється. М. Ю. Відейко описує цей період так: «Років п'ять тому кількість інформаційних ресурсів з археології України в Інтернеті була досить скромною – пошукові сервери видавали не більше двох десятків посилань. Наукову вартість мали поодинокі сторінки» (Відейко 2000). Мова йде про двохтисячний рік, коли все лише починалося, та вже тоді вектор розвитку інтернету, та археології в ньому вимальовується в тісну картину взаємозв'язків і потроху переростає в міцний симбіоз. Той самий М. Ю. Відейко пише: «Електронні видання відрізняються від своїх паперових конкурентів більшими обсягами, кращими ілюстраціями та можливістю отримати необмежену кількість додаткової інформації, оскільки організовано (і як правило – досить кваліфіковано) доступ до інших ресурсів Інтернету, які мають хоч якесь відношення до тематики, якій присвячено видання». Чи є проблеми у електронних видань, звичайно є. І вони хвилюють не тільки видавців та читачів. Вже можна натрапити на цілі наукові розвідки (є навіть дисертація) присвячені проблемам електронних публікацій. Всебічно питання електронних публікацій розглянув Вільям Кілбрайд (William Kilbride). Його праця складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та бібліографії, в якій певне місце посідають посилання саме на електронні публікації. Полемічне напруження твору знайшло відбиток у назвах розділів – “Видано і проклято”, “Критичне читання в археології”, “Проблема простих рішень”, “Анархія, Академія та Інтернет”. Нижче ми зупинимося на окремих положеннях цього твору. Археології знадобився певний час, щоб не дивлячись на очевидний потенціал Інтернету, почати використовувати його можливості. Водночас розвиток комунікативних можливостей Інтернету має місцеві особливості і є нерівномірним. Перед дослідниками постають такі проблеми, як питання авторського права та плагіату. Разом з тим Інтернет добре пристосований для публікації матеріалів. Результатом інтенсивних польових досліджень та вдосконалення їх методики стало практично неконтрольоване бурхливе зростання обсягів наукових даних, які потребують видання. Зросло число дослідників, які ведуть наукові роботи. Паралельно зростають пе-

решкоди для здійснення цього – неможливо гарантувати фінансове забезпечення необхідних видань, оскільки ці фонди практично не зростають. Крім того, є певні перешкоди і обмеження, зумовлені існуючою “індустрією публікацій”. Відомо, що ринок споживачів археологічних видань не може покрити всі витрати видавців. Щоб робота досягла споживача – читача, автор книги має покластися на посередництво видавця. Разом з тим автор завжди охоче поширив би свій твір без такого посередництва. Для нього головне якнайшвидше і якнайширше ознайомити громадськість з результатами своєї праці – навіть якщо б її передали по радіо. Інтернет займає унікальне положення, забезпечуючи альтернативні засоби видавництва» (Відейко 1999).

Іншим типом археологічної розвідки стала так звана «Космічна археологія». «Вона була винайдена, як гібрид Індіани Джонса та Google Earth. Сьогодні археолог Сара Парчак, яка вперше почала використовувати супутникові знімки для виявлення загублених міст та похованих руїн – має амбітний план використання технології та краудсорсингу для захисту залишків стародавнього світу» (National Geographic). Сайт подає інформацію, про необхідне оснащення для початку роботи космоархеологу, та ділиться досвідом, інших дослідників в цій справі.

Загалом археологія та інтернет тісно поєднані з моменту свого створення, а археологічні міфи, накопичені в процесі багаторічної історії розвитку науки, є доволі привабливими.

Тут ми зупинимося на відомому сайті Ютуб, спробуємо оцінити його значення у цьому питанні.

Велику популярність мають теми, що стосуються: пірамід, давньої історії, «таємниці» археологічних знахідок. Багато інформації є фейковою або ж такою, що сфальсифікована навмисно чи випадково в цілях отримання вигоди. Тут варто відмітити праці людей та організацій що борються з фальсифікованими фактами, допомагають людям будувати цілісну і точну картину світу. Такий канал як Utopia Show (Utopia Show) – займається поширенням наукової інформації в маси, підвищує популярність традиційної науки, шляхом критики надуманих перекручень і міфів, та заклику на дослідження джерел, і перевірку фактів. Зокрема до того, що відноситься до археології слід віднести відео, що стосуються критики гіпотез штучного походження Стоунхенджа, ідей про інопланетян в Єгипті, літальні апарати в східній Америці, «прокляття фараонів», а також древніх технологій і неумістних артефактів, що активно ширяться «російським» сигментом інтернету, вводять в оману багатьох навіть досвідчених людей. (На сьогодні має майже 3 мільйони підписників.)

Давайте спробуємо ризикнути і провести експеримент. Введемо слово «археологія» в пошукову стрічку того самого популярного сайту Ютуб. Що ми отримаємо? В очі одразу кидається інформація, що стосується альтернативної науки, через які зрідка пролазять публікації, що стосуються науки. Найбільшу кількість переглядів зустрічаємо на мультиплікації з назвою «Археологія»; скоріше за все це не пов'язано з тим, що орієнтована на юну аудиторію публікація набрала популярності, не пов'язано прямо з питанням археології, а є наслідком високої по-

пулярності каналу, та виступає гарним свідченням важливості даного пункту для вашої публікації. Ця проблема є дуже важливою, оскільки не маючи достатньої аудиторії вже підписаної на вас, ви можете опинитися в ситуації де ваші дослідження виявляться нікому не потрібними чи будуть виглядати як такі, будучи об'єктивно проривними. Думаємо, що такий хід речей змушує все нових і нових людей переходити на сторону псевдонауки, що в свою чергу вже встигла набрати сильну армію прихильників голодних до все нових і нових фантастичних у своїй неймовірності теорій. Все ж такий хід речей хоча і не має негативного впливу на кількість аудиторії, що цікавиться темою, погіршуючи натомість якість інформації. Не хочу, щоб читачі статті подумали про те, що перехід в «альтернативні» схожий на чарівний змах паличкою, що приносить вам ментально кошти, визнання і славу, все ж метою дослідження є демонстрація того як археологія взаємодіє з інтернет ресурсами і деяку популярність такі роботи все ж мають. По питанню «як на цьому заробити», тут користувач отримує кілька векторів розвитку від легальних до напівлегальних, зупинюся на легальних.

Починаючи від партнерських програм і закінчуючи створенням власного сайту, що може бути як магазином хоч і газетою. Спектр можливості обмежується фактично вашою фантазією, та тим скільки часу і сил ви готові приділяти поставленому питанню.

Ще один вид публікацій на цьому ж ресурсі стосується перекладення робіт наших закордонних колег, популярність та актуальність яких може гарантувати як відоме ім'я автора, так і цікавість теми публікації. Варто відрізнити цей пункт з плагіатом, оскільки при такому виді публікацій ви вказуєте на авторство іншої людини а не присвоюєте її роботи своєму імені. Такий вид публікацій поширений в різних галузях і може забезпечити людей, що не володіють іншою мовою необхідною для їх розвитку інформацією.

Не менш важливим для Ютуб є питання особистостей. Так, добре відома особа, що займається висвітленням якоїсь теми, може послугувати для вас гарним вирішенням питання, що вас цікавить. Хочеться трохи зупинитися на особистості Станіслава Дробишевського. Будучи спеціалістом з антропології та археології, він бере активну участь в популяризації науки на просторах інтернету. В своїй викладацькій діяльності він виділив важливу проблему відсутності розуміння місця людини в археології при викладанні курсу в університетах, про що він говорить на своїх лекціях. Це, як нам здається є серйозним недоліком курсу. Все ж не дивлячись на те, що археологія є наукою що досліджує предмети, людину з цього процесу викидати не варто.

Серед каналів що займаються дослідженням історії, варто відмітити такий з них як «Сказки найт». Тут присутні роботи що стосуються різних історичних подій, історії різних предметів та явищ. Матеріал подається доволі цікаво та доступно, в відео використовується монтаж, накладення музики тощо. Тут вдало поєднується фактичний матеріал з фото та відеоматеріалами, що полегшує сприйняття інформації.

Працюючи з питанням Ютуб, варто відмітити проблему мови, оскільки україномовних публікацій по темі археології не багато, а наведені вище є

російськомовними. Думаю це пов'язано з тим, що люди вибирають теоретичну можливість захоплення більшої кількості аудиторії на просторі минулого союзу, де люди ще розуміють російську мову і тому є їх цільовою аудиторією.

Підводячи підсумок спробуємо зробити висновок: інтернет стає важливим місцем для археології, оскільки дає можливість як отримувати інформації, так і публікувати її.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бодак, О. Внесок М. Ю. Брайчевського у розвиток інформаційного забезпечення української бібліографічної діяльності. *Бібліотечний Вісник*, 4, с. 7-39.
2. Брайчевський, М. Ю. 1968. Археологія і кібернетика. *Археологія*, XXI, с. 36-49.
3. Відейко, М. Ю. 1999. Археометрія та охорона історико-культурної спадщини [online]. Url: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/ITechnol/ArcheologyWeb.html> [Дата звернення 15 травня 2020].
4. Відейко, М. Ю. 2000. *Археологія України в інтернеті. Короткий огляд* [online]. Url: <http://www.iananu.kiev.ua/arhweb/01.htm> [Дата звернення 15 травня 2020].
5. *Сказки найт* [online]. Url: https://www.youtube.com/channel/UC3NrscF2zgyX4sxZj_JKMw [Дата звернення 15 травня 2020].
6. *National Geographic* [online]. Url: <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/01/archaeologists-parcak-global-xplorer-looting-ted-prize/> [Дата звернення 15 травня 2020].
7. *Utopia Show* [online]. Url: https://www.youtube.com/channel/UC8M5YVWQan_3Elm-URhz9w [Дата звернення 15 травня 2020].
8. *Youtube* [online]. Url: https://www.youtube.com/results?search_query=%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F [Дата звернення 15 травня 2020].

Отримано: 17.04.2020

Семенюта В. А.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ТАРАС МИХАЙЛОВИЧ ТКАЧУК ТА ДОСЛІДЖЕННЯ БАЗОВИХ ЗНАКІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті описано дослідження базових знаків трипільського орнаменту археологом Тарасом Ткачуком.

Ключові слова: Трипільська культура, орнамент, розпис, знак, знакова система, знак-ікона, посуд, мальований посуд, миска, кераміка, поселення, група.

Тарас Михайлович Ткачук – представник археологічної керамології. Народився 6 лютого 1960 р. у м. Львів. Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Тараса Шевченка за спеціальністю «Історія, археологія, музеєзнавство» (1987) та аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1996). Завідувач відділу археології Національного заповідника «Давній Галич»; кандидат історичних наук; кандидатська дисертація «Орнаментация мальованого посуду трипільсько-кукутенської спільності як знакові системи» (1996). Стипендія Фулбрайта (Стенфорд, університет Арізони). Нагороджений Грамотою Міністерства культури і мистецтва України.

Коло наукових інтересів – археологія нео-енеоліту Південно-Західної Європи, семіотика, філософія і методологія науки. Член Європейської асоціації Археологів. Автор монографій: «Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд етапів VII–СII–YII)» (2005) та «Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд)» (2005, у співавторстві з Ярославом Мельником). Автор понад 100 статей.

Виготовлення і орнаментация посуду – найбільш масовий і яскравий прояв діяльності населення трипільсько-кукутенської спільності, який дійшов до нашого часу. Орнамент – дуже складне явище в людській праці. На сьогодні існує багато його трактувань, доказів та значень. Завдяки своїй масовості орнаментований глиняний посуд – важливе джерело з вивчення дописемних археологічних культур (Ткачук 2005, с. 5-6).

Наприкінці V тис. до н.е. до першої половини III тис. до н.е. (етапи VII, CII, YII) спостерігається найбільший прояв знакової діяльності населення трипільсько-кукутенської спільності.

Знакове багатство трипільців базувалося на об'єднанні типових знаків між собою в блоки. Такі явища спостерігалися аж до початку етапу CII, тобто починаючи приблизно з 4000 р. до н.е. – 3600 р. до н.е. орнамент ґрунтувався на 12 базових знаках. Цікава закономірність – нерівномірне зображення знаків у кожному історичному періоді розвитку Трипілля. На початковому етапі VII їх використовували досить невелику кількість, але на етапі CII (3600 р. до н.е.) спостерігається величезне збільшення використання цих знаків. Тому саме цей етап найбільш цікавий в історії культури, тоді почалася її дестабілізація, міграції, особливо з території між Карпатами і Прутом на північ і схід.

Була запропонована гіпотеза про те, що знакові системи дуже реагують на стан розвитку суспільства. Вона зводиться до того, що під час стабільного розвитку культури, знаків продукують не багато, в той же час перед своєю дестабілізацією і під час неї, ми спостерігаємо величезний зріст знакових систем. Ця гіпотеза також перевірялася на зовсім інших культурах за кордоном і була підтверджена. Отже, виходить що культура несвідомо реагує використанням кількості знаків, їх набором на різні кризові явища. Також на етапі початку CII спостерігається ренесанс – трипільці почали повертатися навіть до архаїчних форм посуду, архаїчної організації орнаментики, знаків. Тарас Ткачук разом з дослідниками провели статистику використання кожного із знаків і виявилось, що блоки знаків трапляються часто по одному разу. Тобто немає ніякого стабільного кількісного використання цих знаків. Часто використовуються прості знаки, але їх об'єднання траплялись на поселеннях по одному разу. Швидше за все це не писемність, а знаки, природа яких лежить у галузі сакральної діяльності (Ткачук 2005, с. 5-6).

Серед основних знаків: коло, бордюри у вигляді стрічок, лінзоподібний овал, хвиляста стрічка, хрест у колі, вертикальні ряди стрічок, медальйони заповнені напівовалами, прямі вертикальні лінії та смуги, навскісні лінії та смуги, чотирикутники, вертикальна стрічка з напівовалом, знаки у вигляді місяця.

Наведемо приклади найчастіше вживаних базових знаків, досліджених Тарасом Михайловичем.

1. Знак «чорне (червоне) коло».

Він належить до простих, які вживались найчастіше в знакових системах багатьох локальних груп. На мальованих мисках з поселень Немирівське і Станіславка чорні кола переплітаються з хвилястими лініями. Так зображувалась вода в багатьох архаїчних культурах, тому цей знак можна віднести до універсальних. На мисках з поселень Раковець і Флорешти V на місці чорних кіл намальовані місяцеподібні знаки.

У знаковій системі поселення Майданецьке поряд з чорними колами є багато знаків-ікон, що дозволяє найбільш повно вивчити його синтактичні і семантичні відносини. Так, чорні кола і лінзоподібні овали переплітають хвилясті стрічки у розписах мисок. Чорні кола розташовувались також в центрах хрестоподібних композицій на мисках. Ці композиції створені хрестоподібно розташованими знаками-іконами рослин, знаками-символами у вигляді рисок, а також хвилястими стрічками, які розходяться або сходяться від центрального кола.

Ще одна складна поліграма зображена в центрі миски. Вона складається з шести чорних кіл (по три з кожного боку), які оточують великий лінзоподібний овал, всередині якого намальовані менші лінзоподібні овали, заповнені навіскісною стрікою. Від великого овала відходять (або входять в нього) дві хвилясті стрічки.

Серед посуду Тального II є біконічна посудина, розмальована двоярусною «пелюстковою» схемою. В першому ярусі, в центрі композиції, зображувались горизонтальні знаки місяця з рисками, які відходять від ріжків. А в другому ярусі малювали чорні кола.

Дещо більше знаків-ікон зображено поряд з чорними колами в знаковій системі поселення Бернашівка. Знаки у вигляді дуг з чорними колами на кінцях два рази зображені поряд зі знаками-іконами. Один раз, на місці, вони намальовані із хвилястою лінією. У другому випадку місячний знак (дуга з чорними колами на кінцях) намальовано поряд із знаком-іконою «змія». Чорні кола розташовували також у центрах мисок (Ткачук, Мельник 2005, с. 46-51).

2. Бордюри у вигляді стрічок.

У знаковій системі поселення Піщана графема, що досліджується, зображувалась в тих самих місцях аналогічних типів посуду, що і в Володимирівці. В бордюрах, які були намальовані в других ярусах розписів амфор, зображені вертикальні лінзоподібні овали. Крім цього, у бордюрах є зображення вертикальних ліній, які утворюють неширокі вільні поля. У розписах мисок з поселення Тальянки в стрічках трапляються знаки води і драбини.

Серед мальованого посуду з Майданецького трапились зображення бордюру, пов'язаного зі знаком-іконою «рослина». Один раз його можна спостерігати серед знаків, які малювались в стрічках схем у вигляді дуг, що заходять одна за одну. Його малювали також на кубках. Тут вони замінюються на знаки-ікони у вигляді тварин та драбини. На другому ярусі розписів біконічного посуду без ручок бордюру, який складається згоризонтальних паралельних ліній, замінюється на знаки-ікони у вигляді рослин, тварин, місяця і знаки-символи: навіскісні хрести, трикутники і знак, що нагадує гребінець.

Саме цей знак вживався лише на пам'ятках початку і середини етапу СІ-УІ. На мальованому посуді кукутенських поселень він уже не використовувався. Нема його і на більш пізніх розписах СІІ-УІІ (Ткачук, Мельник 2005, с. 51-53).

3. Лінзоподібний овал.

Цей знак відноситься до дуже архаїчних. У знакових системах раковецької групи вони входили до блоків у вигляді фланкованих чорними або червоними колами лінзоподібних овалів (Флорешти V, Немирівське)

На внутрішньому боці вінців кратерів з поселення Ворошилівка чорні лінзоподібні овали замінялися на знаки-ікони води. Такі ж заміни спостерігаються на кратерах з поселення Піщана. Щодо оточення цього знаку, то в одному випадку на місці він зображений поряд із знаками-іконами «місяць» і чорними колами – знаками повного місяця.

На мисках з Чичеркозівки лінзоподібні овали малювались у центрах мисок. Тут також є знак у вигляді порожнього овалу з чорними колами (повними місяцями) на його гострих кінцях. Знакова система поселення Тальне ІІ не додає нових даних до розуміння семантичного поля лінзоподібного овалу. На місці знаки-ікони зерна поєднуються з хвилястою стрічкою – знак води, тобто замінюють собою знаки повного місяця (Ткачук, Мельник 2005, с. 53-58).

4. Хвиляста стрічка.

Вже на мальованому посуді ранніх пам'яток етапу ВІІ раковецької групи хвилясті стрічки поєднувались зі знаками-іконами у вигляді серпа місяця (Раковець, Флорешти V) і знаками повного місяця. На місці з поселення Станіславка в зоні, де малювались знаки місяця, зображена група з трьох вертикальних ліній. Це дозволяє висловити припущення, що цифра 3 є еквівалентом знаку місяця. На мисках з поселення Володимирівки дві хвилясті лінії завершуються чорними колами – знаками повного місяця. Крім цього, знаки-ікони води зображувались на мисках, розмальованих схемою у вигляді цифри 8, де вони замінюються на чорне коло, лінзоподібний овал, вертикальні лінії в центрі медальйона з напіввалами. Крім цього, хвилясті лінії замінюються на серпи місяця у верхніх ярусах розпису грушоподібного посуду.

На місці з поселення Піщана, так само, як і на деяких володимирівських, хвиляста лінія завершується чорними колами-знаками.

На поселеннях ІІІ фази томашівської групи знаки-ікони води малювались виключно на мисках. Лише в Тальянках трапилась одна поліграма на біконічній посудині, на якій в 3 ярусі розпису розташовувались вертикальні хвилясті стрічки.

На мисках з Майданецького хвилясті стрічки поєднуються зі знаками повного місяця, деколи до них додавались і знаки зерна. Один раз зустрівся знак води, який завершувався знаком повного місяця.

На посуді з Більче Золотої Вертеби І знаки змії-води малювались в другому ярусі розпису амфор. В окремих випадках голови змії розташовано з двох кінців хвилястого тіла, що утворює двоголову змію. Подібний знак є на кубку. Ще на одній амфорі, в другому ярусі розпису, під знаком змії зображено серпи місяця (Ткачук, Мельник 2005, с. 58-65).

5. Знак-символ «хрест у колі (медальйоні)».

На посуді з поселень раковецької групи цей знак є на мисці, яка розмальована схемою у вигляді цифри «8», у великих овалах з чорними колами на вільних полях, а в малих колах з чорними лінзоподібними овалами (Раковець). Чорні кола поряд з хрестами могли замінюватися на червоні. Саме така поліграма намальована на амфорі з «лицьовим» розписом, в зоні між ликами Немирівського.

На посуді з поселення Незвисько III хрести, виконані червоною або чорною фарбою, малювали в центрах покришок. Хрести на кратерах утворювались лінзоподібними чорними овалами. Деколи вони набували вигляду чотирипроменевої зірки.

Хрести малювались на покришках грушоподібного посуду (Бернашівка, Липчани, Стіна IV). В останньому випадку хрест утворено драбинами. Крім цього, вони зображувались на мисках. Поряд з хрестами, в двох випадках, наносились серпи місяця, в одному випадку – серп місяця у вільному полі і знак повного місяця в центрі хреста; ще в одному випадку в вільних полях розташовувались червоні кола (Бернашівка).

Для розуміння знаку «хрест у медальйоні» дуже важлива графема, яка зображена на схемі розпису «совиний лик». «Очі» антропоморфної схеми складаються з малюнка місяця в першій чверті медальйона з подвійним хрестом всередині (в центрі) і серпа місяця в останній чверті, розташованого ліворуч. Біля нього вгорі намальовані подвійні М-подібні знаки – еквіваленти знаку змії-води (Ткачук, Мельник 2005, с. 65-68).

6. Медальйон, заповнений напівовалами.

На посуді з поселень Немирівське і Станіславка в центрах цього знаку зображувався лінзоподібний овал.

На кераміці з Незвиська III в медальйонах з чорними напівовалами малювали групи вертикальних червоних або чорних ліній. В центрах подібних медальйонів на посуді з Володимирівки, крім знаку води, на ручках зображували знаки повного місяця, подвійні знаки повного місяця над ручкою і під нею, лінзоподібний овал – знак зерна, вертикальні лінії.

На відміну від томашівської групи, медальйони досить часто вживались у розписах чечельницької групи. Всередині них розташовувались знаки у вигляді драбин, рисок з місяцем і без. Деколи всередині них малювали хрести – Бернашівка. Або поряд з ними розташовували знаки-ікони місяця. Їх також зображували як «очі» антропоморфних істот на схемах розпису «совиний лик», на боці антропоморфної посудини (Липчани).

Аналіз семантичних полів показав, що в більшості знакових систем досліджувана графема тісно пов'язана з місяцем, тому можна погодитися з його інтерпретацією Б. О. Рибаківим як знаку місяця, точніше, якогось його стану (Ткачук, Мельник 2005, с. 77-78).

7. Прямі вертикальні лінії та смуги.

На посуді з Незвиська III прямі лінії малювали на ручках, де їх замінювали лінзоподібні овали, і на кубках, де вони ділили орнаментальне поле на частини.

На амфорах з «лицьовими» розписами з Володимирівки прямі лінії на ручках замінювались на лінзоподібний овал або на чорне коло. На кубках, в чотирикутних метопах зображували лише прямі лінії і вертикальні риси, які поєднували два чорні напівовали – «горби». В розписах посуду з поселень II фази томашівської групи вертикальні лінії малювали в складних поліграмах, де вони розташовувались зверху місяцеподібних знаків (Сушківка, Доброводи).

У знакових системах поселень III-IV фаз томашівської групи вертикальні лінії і стрічки поєднуються зі знаками повного місяця (Тальянки, Майданецьке, Тальне II). Деколи його розташовували на кінцях вертикальних стрічок. На біконічній посудині з поселення Тальянки над вертикальною стрічкою, нанесеною на ручку, намальовано знак рослини. Серед мальованого посуду з Майданецького в другому ярусі розпису біконічної посудини в сусідстві з трикутниками, де звичайно малювали рослини, розташована вертикальна стрічка, що, здається, свідчить про їх тісний зв'язок. Прямі риси малювали всередині дуг, які заходять одна за одну, на мисках.

Прямі вертикальні стрічки замінювали лінзоподібні овали і всередині медальйонів на посуді з Шипинець В. Вони також ділили поле кубків на дві зони. Функціонально прямі лінії або стрічки організують орнаментальний простір. Вони служать для створення статичних композицій.

Отже, на етапах VII початку і середини CI-UI знаки у вигляді вертикальних ліній або стрічок були тісно пов'язані з місяцем і зерном. Наприкінці етапу CI-UI на етапі CII-UI у вживанні цього знаку відбулися певні зміни і його почали пов'язувати зі знаками змії-води (Ткачук, Мельник 2005, с. 78-81).

Отже, сприймання знакових систем як зростаючого, «живого», еволюціонуючого організму, в якому, поряд з лінійним розвитком, існують і циклічні явища, з введенням нових матеріалів і застосуванням інших або нових, більш тонких засобів дослідження дозволить надалі вивчати такі питання археології, історії і культурології трипільсько-кукутенської спільності, як:

- синхронізація локальних груп, дослідження їх генезису;
- створення типології посуду різних локальних груп;
- міфологія, ритуали й ідеологія;
- деякі питання соціології;
- функціонування піктографічних систем;
- реакція суспільства на міграції, контакти з іншим населенням, кризові явища.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ткачук, Т. М. 2005. *Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд етапів VII–CII–UI)*. Вінниця: НОВА КНИГА.
2. Ткачук, Т. М., Мельник, Я. Г. 2005. *Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд)*. Вінниця: НОВА КНИГА.
3. Ткачук, Т. М. 1989. Крест в росписи культури Триполье-Кукутени етапов CI – CII. В: *Тезиси научно-практической конференции «Духовная культура древнего населения Украины»*. Киев.

4. Ткачук, Т. 1999. Керамічний комплекс з Незвиська III його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля. В: *Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. II*. Івано Франківськ: «Плай».

5. Ткачук, Т. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки НТШ*, 244, Львів.

Отримано: 4.05.2020

Ткаченко О. А.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ІОН ВИНОКУР – ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЇ ПОДІЛЛЯ

У статті робиться спроба систематизувати діяльність відомого українського науковця І. Винокура, спрямовану на проведення археологічних досліджень у межах Поділля. На рахунок дослідника понад 50 польових археологічних сезонів і проведення цілого комплексу археологічних розкопок, розвідок та досліджень. Акцентується увага на науковому шляху вченого в період від 60-х до 90-х рр. XX ст., на який припадає його плідна діяльність на теренах Поділля. Стаття присвячена шануванню його світлої пам'яті до ювілею 90-річчя від дня народження.

Ключові слова: І. Винокур, Поділля, археологічні дослідження, поселення, пам'ятка.

Іон Винокур народився 4 липня 1930 р. у містечку Ружин, на Житомирщині. У післявоєнні роки навчався на історичному факультеті Чернівецького державного університету. У березні 1963 р. І. Винокур прийняв запрошення ректора К-ПДП І. Зеленюка та завідувача кафедри історії доцента Л. Коваленка й обійняв посаду асистента кафедри історії педінституту (Гуцал 2019, с. 39-42). З цього часу розпочинається активне вивчення дослідником археологічних старожитностей Поділля.

Насамперед, слід наголосити на тому, що у колі наукових інтересів ученого переважали дослідження слов'янських і давньоруських старожитностей I – початку II тисячоліть у Середньому Подністров'ї та Правобережній Україні загалом (Баженов 2005). Для стаціонарного вивчення давніх поселень, могильників, курганів, жертovníків, капищ та інших пам'яток у 1963 року І. Винокур утворив археологічну експедицію історичного факультету в системі Інституту археології АН України, яка працювала під його керівництвом без жодної перерви 43 літніх польових сезони, здійснила чимало важливих наукових відкриттів, нагромадила для потреб науки і освіти понад 35 тисяч речових зразків давніх культур й стала справжньою школою для тих, кого вабить археологія (Винокур 1994).

Займаючись вивченням історичної долі ранньослов'янських черняхівських та інших племен, зокрема і в межах Поділля, вчений провів аналіз і безпосередньо взяв активну участь у археологічних дослідженнях цілого ряду археологічних культур (зарубинецької, липицької, східнопшеворської, поянешти-лукашівської, латенської, пізньоскіфської, сарматської).

У даній статті, як вже зазначалося, наголос робиться на дослідженнях проведених в межах Подільського регіону, який обмежується здебільшого Хмельницькою (без її північної смуги), Тернопільською (південь) та Вінницькою областями.

Одне з головних завдань І. Винокура, яке він безпосередньо перед собою ставив – виявлення й дослідження старожитностей черняхівської спільноти в межах зазначених областей.

Найбільш результативними були багаторічні роботи експедиції з вивчення стародавніх поселень біля с. Бакота і Велика Слобода Кам'янець-Подільського, с. Ружичанка Хмельницького, с. Бережанка Чемеровецького, с. Рудківці Новоушицького районів, а також дослідження слов'янських пам'яток на місці спорудження Дністровської ГЕС біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району на Вінниччині.

Ще в середині 60-х рр. археолог займався дослідженням наземних будівель із печами-вогнищами (з керамікою зарубинецького типу) на поселенні кінця II – початок III ст., яке знаходиться в межах с. Бережанка Чемеровецького району. Крім цього, кераміку зарубинецької й липицької культур, уламки привозних причорноморських амфор, та ін. виявив вчений досліджуючи наземне житло стовбової конструкції III ст. у 1966-1967 рр. поблизу с. Возилів Бучацького району Тернопільської області (Гуцал 2019).

Чи не найбільше уваги дослідник приділив вивченню колишнього селища I тис. н. е. біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, де було виявлено залишки 5 жител і господарської споруди. В 60-тих рр. на даному поселенні в с. Бернашівка І. Винокуром також відкриті й досліджені 12 поховань із бірітуальним обрядом. У 1977–1978-х рр. І. Винокур активніше розпочав дослідження багатошарового поселення вздовж лівого берега Дністра на першій надзаплавній терасі даного поселення. Упродовж ряду польових сезонів експедиція під його керівництвом розкрила площу майже 6 тис. м², на якій було виявлено 49 житлових і господарських споруд різних археологічних культур: рубежу й перших століть нової ери, культури черняхівських племен (II–V ст.), слов'янських племен праукраїнців (V–VIII ст.) (Винокур 2005, с. 31–32).

А у 1990 р. на Бернашівському поселенні археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура була досліджена майстерня ювеліра одного з племен антського союзу кінця V – початку VI ст. (Гуцал 2019).

Активно дослідник займався археологічними дослідженнями і в межах Кам'янець-Подільського району. У 1980-х рр. І. Винокур зі своїми поплічниками досліджували комплекс важливих пам'яток рубежу й перших століть нової ери, зокрема біля с. Велика Слобідка де було відкрито значну кількість наземних і напівземлянкових споруд стовпової чи зрубної конструкції. Крім цього, упродовж 1969–1980 рр. дослідник зібрав відомості про 17 наземних і 40 напівземлянкових жител із вогнищами на кам'яній основі й глинобитними печами під час археологічних розкопок у поселенні біля с. Бакота (Гуцал, В.А., 2002).

Щодо досліджень поблизу Бакоти, то починаючи з 1963 р. Іон Ізраїлевич присвятив 17 літніх польових сезонів комплексному вивченню адміністративного центру Пониззя XII-XIII ст. – літописній Бакоті (Винокур 1995).

Зокрема, у 1969 р. експедицією під керівництвом І. Винокура відкриті залишки черняхівського жертovníка-капища на селищі поблизу Бакоти, який присвячувався вічно живому вогню і був пов'язаний із давніми гончарськими майстернями (Винокур 1999, с. 73).

Досліджене у Бакоті в 70-х рр. І. Винокуром в урочищі На Клину поселення демонструвало 9 напівземлянок, 1 наземне житло та господарські ями, стіни, що зводились на основі стовпової й зрубної конструкції.

У с. Устя 1968 р. археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура відкриті чотири поховання з бірітуальним обрядом захоронення, серед яких і дитяче захоронення, а також виявлено 7 жител розміщених двома рядами. В Усті також була відкрита напівземлянкова споруда яка виконувала цілющі властивості лазні (Винокур 1999, с. 51).

У с. Ружичанка Хмельницького району у 1966 р. археологічною експедицією під керівництвом дослідника було виявлено два наземних житла й заглиблена споруда. А у 1967 р. відкрито 73 поховання з тілопокладеннями й тілоспаденнями (Винокур 1999).

У кінці 60-х рр. були проведені розкопки на черняхівських могильниках у с. Баглаї Волочеського, с. Гнатки Старокостянтинівського, с. Пасічна Старосиновського, с. Рідкодуби Красилівського районів (Винокур 1980, с. 99).

І. Винокур особисто взяв участь у дослідженні язичницького ранньослов'янського комплексу в с. Ставчани Новоушицького району, центральне місце в якому займав кам'яний антропоморфний ідол і у II-V ст. це було місцем жертвоприношення жителів Подністров'я (Винокур, Петров 1999, с. 113).

Кілька років експедиція Кам'янець-Подільського пединституту на чолі з І. Винокуром працювала на стику Вінницької і Хмельницької областей на городищі періоду раннього залізного віку у с. Рудківці (Гуцал 2015).

Крім цього І. Винокур вперше визначив територію Болохівського князівства в межах Хмельницької області у верхів'ї «річок Південний Буг і Тетерев, Східною частиною Шепетівського, Старокостянтинівського, Красилівського, Летицького й частини Ярмолинецького районів», де науковцем проводилися дослідження, зокрема у Губині та ін. (Винокур 1980, с. 43-44).

Дослідника не стало 19 вересня 2006 р., проте його праці не забуті, а справа його життя продовжується учнями.

Отже, упродовж десятків польових сезонів І. Винокур, спільно з колегами-археологами, сформував солідну джерельну базу для вивчення матеріальної культури, соціальної структури та економіки різноманітних племен що існували в межах Поділля.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов, Л. В. 2005. *Вчений європейського рівня: І. С. Винокур*. Житомир: Косенко. Вип. 3, 40 с.
2. Винокур, І. С. 1980. Краєзнавчий матеріал у курсі «Археологія СРСР». *Тези доп. респуб. наук. конф. з іст. краєзн.* Київ, с. 180-181.
3. Винокур, І. С. 1995. Волинський Ізяславль – перлина на Горині. *Дивокрай: науково-краєзн. альманах, 1, Хмельницький: Дивокрай*, с. 25-31.
4. Винокур, І. С. 2005. До питання про соціально-політичний феномен Болохівської землі XII-XIII ст. (за матеріалами досліджень літописного Губина). *Давня історія України і суміжних регіонів. Carpatia – Carpatika*, 31, с. 335-346.

5. Винокур, І. С. 1980. Про домобудування на черняхівському поселенні Бакота у Середньому Подністров'ї. *Тези доп. V-ї Подільської іст.краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 130-131.
6. Винокур, І. С. 1999. Черняхівська культура і слов'яни. *Археологія*, 2, с. 127-134.
7. Винокур, І. С., Петров, М. Б. 1999. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1-4, с. 10-24.
8. Винокур, І. 1994. Ювілейний сезон археологів пединституту: *Подільський Плюс*, 23 серп, Кам'янець-Подільський.
9. Гуцал, В. А. 2015. Археологічні дослідження І. С. Винокура на Вінниччині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*, 23, с. 8-14.
10. Гуцал, В. А. 2019. *Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України (1948 – 2006 рр.)* Дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка., 380 с.
11. Гуцал, В.А. 2002. Дослідження І.С. Винокуром археологічних пам'яток Подністров'я. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, 2. Кам'янець-Подільський: Оіюм.

Отримано: 11.04.2020

Турковський Т. А.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

МИСЬКА Р. Г. – ДОСЛІДНИК СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ ТЕРЕБОВЛІ

Стаття присвячена напрацюванням львівського археолога Р. Г. Миська по Теробвлі та її околицях. Беруться до уваги майже всі публікації автора, акцентується увага на новизні його робіт та виводиться загальний висновок внеску науковця у дослідження середньовічної історії Теробвлі.

Ключові слова: *Теробвля, Теробвлянське князівство, Р. Миська, Замкова Гора, Західне Поділля.*

Теробвля – невелике містечко на Західному Поділлі. В період роздробленості Русі, воно стало одним із наймогутніших центрів удільних князівств. Проте з кінця XIII ст. політичне значення Теробвлі спадає. Це можна пояснити тим, що місто декілька раз було спустошене як сусідами князівства, так і монгольськими ордами, оскільки воно знаходилося на підступах до столиці – Галича.

Не дивно, що вже починаючи з середини XIX століття Теробвлю починають досліджувати відомі науковці та краєзнавці, а через два десятки років проводили перші археологічні дослідження (Миська 2005, с. 92), але лише в XXI ст. дослідження дали змогу пролити світло на проблемні питання долітописної та літописної історії міста і це, в першу чергу, на нашу думку, заслуга Р. Г. Миська.

Роман Григорович Миська – український історик-археолог, кандидат історичних наук. Народився 4 березня 1979 р. у місті Львові. У 2001 р. закінчив Львівський національний університет імені Івана Франка за спеціальністю «Археологія», де і було присвоєно кваліфікацію «історик-археолог. Викладач історії».

У 2011 р. закінчив Економічний університет у м. Кракові, за програмою післядипломного навчання «Управління науковими проектами та комерціалізація наукових досліджень». Вже через 2 роки закінчив Львівський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ) за спеціальністю «Економіка і підприємство», де було присвоєно кваліфікацію «спеціаліст з банківської справи».

З вищесказаного можна зрозуміти, що Р. Миська людина не однієї зацікавленості, але, як би там не було, його доробок по середньовічній історії Теревовлі надзвичайно цінний. Цю тезу може підтвердити й той факт, що дуже часто науковими статтями Р. Миська користувалися й інші історики, чії наукові інтереси, в тій чи іншій мірі перепліталися. До прикладу, напрацювання археолога використовували В. Г. Таранець, Л. Войтович, О. Б. Козачок, Д. Г. Руднік, М. О. Ягодинська та інші.

Свою діяльність у Теревовлі Р. Миська розпочав з археологічних досліджень у 2004 році, як свідчить його перший звіт. Написання праць він, звичайно ж, розпочав з історіографічного огляду Теревовлі. На нашу думку, ця стаття є чи не найціннішою зі всіх, які присвячені місту та околицям, оскільки до цього ніхто не робив такого детального історіографічного дослідження. Це дає змогу молодим науковцям, чи краєзнавцям легше збирати літературу для початку нового дослідження. Крім того, Р. Миська подав огляд джерел до історії княжої Теревовлі, а також акцентував значну увагу на проблемі локалізації літописного міста (Миська 2005 а). До речі, ця проблема так і не вирішена до сьогодні, але раніше ми вже зверталися до цієї проблематики (Турковський 2018).

Того ж року науковець опублікував ще одну історіографічну статтю, проте цього разу вона прямо стосувалася археології і безпосередньо межиріччя Зеленої Липи та Збруча (ймовірних кордонів Теревовельського князівства) (Миська 2005 б). Вже наступного року Р. Миська опублікував огляд історичних подій навколо Теревовельського князівства (Миська 2006).

У 2006 р. Р. Миська разом з Я. Погоральським написали статтю, яка присвячена археологічним дослідженням у Теревовлі, зокрема тут були оприлюднені матеріали археологічних досліджень науковців. Об'єктами їх вивчення були «оборонні укріплення городища і житло на селищі-супутнику, датовані керамікою IX-X ст.» (Миська, Погоральський 2006). Протягом дослідження було відкрито жіноче поховання XII-XIII ст., що, на думку археологів, може бути свідченням розташування неподалік церкви. Стосовно цієї проблеми, то раніше Б. О. Тимошук висловив версію, що сакральне місце у Теревовлі засвідчує існування свого єпископа (Тимошук 1998, с. 125). Ця версія також детально розібрана у статті, що підтверджує вищенаведене.

Сама робота привертає увагу до себе тим, що висвітлення матеріалів супроводжується детальними рисунками, до прикладу, плани літописної Теревовлі (рис. 1), чи плани та профілі валів (рис. 2), що допомагає краще сприймати інформацію не лише науковцю, а й звичайному читачеві.

Відкрите жіноче поховання на Замковій горі досліджувалося антопологічно Олегом Мазурем з Інституту народознавства НАН України. Разом з Р. Миська, вони проводили порівняння отриманих даних з результатами досліджень, які були проведені на території Західного Поділля протягом другої половини XIX – почат-

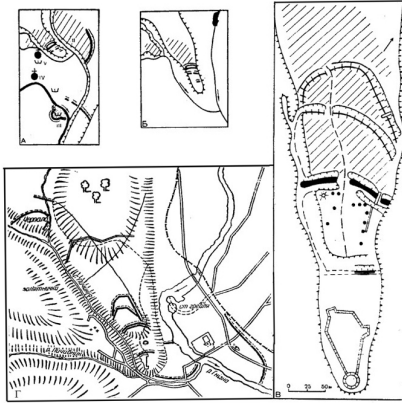

Рис. 1. Плани літописної Теребовлі: А-В – за Б. Тимошуком, Г – за Л. Чачковським (за матеріалами Р. Миська та Я. Погоральського)

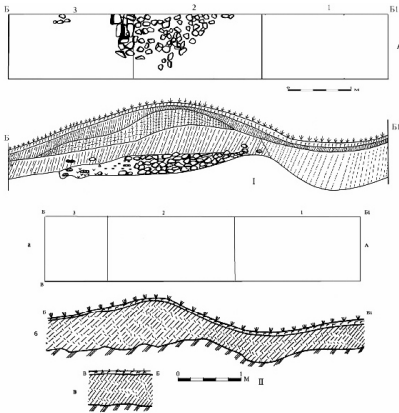

Рис. 2. Плани та профілі валів і ровів в ур. Замкова Гора (ліс) (I) та ур. Черпало (II) (за матеріалами Р. Миська та Я. Погоральського)

ку XXI ст. Вчені дійшли висновку «про незмінність антропологічного типу населення регіону впродовж II-го тисячоліття» (Миська, Мазур 2007).

У 2008 р. Р. Миська видав статтю, яка була присвячена долітописному періоду Теребовлі (до 1097 р.). Тут археолог «підбив» підсумки досліджень культурних шарів на території Замкової гори та в околицях, починаючи з другої половини XX ст. Науковець згадував і доробок І. П. Русанової, і М. О. Ягодинської (Ягодинська 2012). Завершивши свою роботу, Р. Миська констатував, що «в другій половині IX ст. на Замковій горі знаходилось городище-сховище та поряд з ним селище, котрі відігравали роль обштинного центру» (Миська 2008).

У статті «Дослідження А. Кіркова та В. Демитрикевича в околицях Теребовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів)» Р. Миська описує як звіт дослідження науковців, так і наводить свою інформацію щодо нез'ясованого питання поселенської структури Теребовлі в X ст. поза межами Замкової гори. Археолог говорить, що остаточно відповідь на це питання можуть дати лише широкі польові дослідження, проведені на території городища, адже матеріалів X ст. в інших пунктах Теребовлянської округи не було виявлено на той час (Миська 2009 а).

2009 рік став ключовим у науковій діяльності Р. Миська, адже він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Теребовлянська земля в XI – першій половині XII ст.» під керівництвом доктора історичних наук, професора Д. Н. Козака. В основу його роботи ввійшли всі попередні дослідження. Актуальність своєї роботи Р. Миська визначив як «потребу комплексного вивчення духовної культури населення та політичного й економічного розвитку Середнього Подністр'я в XI – першій половині XIII ст. і створення узагальненої картини генези Теребовлянського князівства, що й дозволить заповнити одну з прогалин сучасної історіографії». Р. Миська був правий. Справді, Теребовлянське князівство дуже часто оминало-

ся у дослідженнях і до сих пір не стає їх предметом (Миська 2009 б).

У статті «Літописний Теревовль у світлі археологічних джерел» Р. Миська підвів підсумки досліджень за всі роки на конкретних локаціях міста (Замкова гора, Підгора, ур. Черпало та ін.). Супроводжуючи текст відмінними рисунками (рис. 3), автор подає, на першу думку, сухо науковий текст, але він запамятовується легко. Тут Р. Миська зробив висновки, особливо цікаві про перебудову городища на Замковій горі за часів князя Василька Ростиславича (Миська 2010 а).

Стаття «Теребовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами)» присвячена огляду фактів про Теревовлянське князівство. Автор провів аналіз змін концепцій до конкретних питань (локалізації, топографії), які вирішуються за допомогою археологічних джерел (Миська 2011).

Вже в останній своїй статті (присвяченій Теревовлі) «Політичний розвиток Теревовельської землі в XI–XIII», Р. Миська, на основі письмових та археологічних джерел реконструював політичний розвиток Теревовельської землі в X–XIII ст., а також виділив етапи її формування та розвитку (Миська 2014).

Отже, Р. Миська насправді залишив значний слід у дослідженні Теревовлі. Його кандидатська дисертація стане для нових науковців фундаментом для дослідження історії міста, в тому числі, для проведення польових робіт, оскільки багато ще потрібно зробити. На цьому і акцентує увагу львівський археолог.

Загалом, своєю десятилітньою працею над тематикою Теревовлі, Р. Миська зумів багато чого внести у археологію, зокрема:

- своїми дослідженнями зумів довести більшу площу городища на Замковій горі;
- довів незмінність антропологічного складу населення Західного Поділля протягом II тисячоліть;
- вперше визначив територію Теревовлянської землі;
- зумів простежити генезу городища у Теревовлі (від общинного центру до центру могутнього князівства);
- збагатив політичну та економічну історію Теревовлянського князівства.

На жаль, Р. Миська більше не буде займатися Теревовлею. Зараз він працює над прикарпатським регіоном, проте його напрацювання ще довго будуть використовувати майбутні покоління археологів, хто цікавиться Теревовлянським князівством.

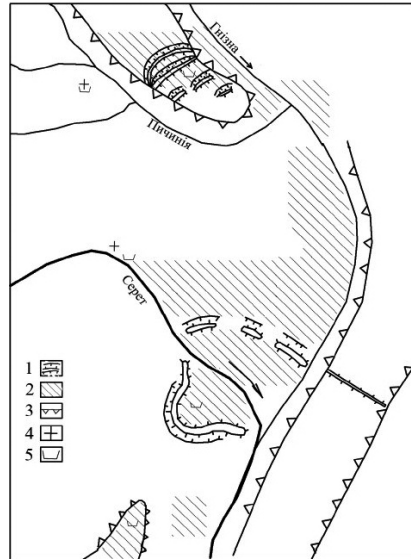

Рис. 3. Схема поширення культурного шару XI–XIII ст. в межах літописної Теревовлі.

1 – вал та рів; 2 – територія поширення культурного шару; 3 – стрімкі схили; 4 – церква; 5 – могильник

Список використаних джерел та літератури:

1. Виногородська, Л., Ягодинська, М. Археологічні дослідження в м. Теревовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році. *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.*, 5, с. 299–302.
2. Войтович, Л. 2012. Землі галицьких князів: проблеми дослідження. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 16, с. 137–161.
3. Войтович, Л. 2015. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 19, с. 43–104.
4. Козачок, О. Б. 2017. Галицьке князівство і повстання болгар у середині 80-х років XII ст. *Дриновський збірник*, 10, с. 141–149.
5. Миська, Р. Г. 2005. Княжа Теревовля (історіографічний огляд). *Археологія*, 1, с. 92–95.
6. Миська, Р. Г. 2005. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, с. 303–310.
7. Миська, Р. Г. 2006. Теревовельська земля XI–XII ст. (історичний огляд). *Археологія*, 3, с. 53–59.
8. Миська, Р., Погоральський Я. 2006. Археологічні дослідження у Теревовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 9, с. 249–268.
9. Миська, Р., Мазур, О. 2007. Антропологічні прикмети жителя княжої Теревовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 200–209.
10. Миська, Р. Г. 2008. Долітописний Теревовль. *МДАПВ*, 12, с. 292–303.
11. Миська, Р. Г. 2009. Дослідження А. Кіркора та В. Демитрикевича в околицях Теревовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: збірник наукових праць*, 2. Чернівці, с. 270–279.
12. Миська, Р. Г. 2009. *Теребовлянська земля в XI – першій половині XIII ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (рукопис). Львів, 322 с.
13. Миська, Р. Г. 2010. Літописний Теревовль у світлі археологічних джерел. *МДАПВ*, 14, с. 313–323.
14. Миська, Р. Г. 2010. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя Золотої Липи та Збруча. *In silvis, campis et turbe*. Rzeszow–Sanok, s. 101–112.
15. Миська, Р. Г. 2011. Теревовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, с. 186–209.
16. Миська, Р. Г. 2014. Політичний розвиток Теревовельської землі в XI–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 212–225.
17. Руднік, Д. Г. 2014. Вплив боярських верств Галичини й Волині на державотворчі процеси. *Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2. Тернопіль, с. 3–8.
18. Таранець, В. Г. 2013. *Україні: етнос і мова : монографія*. Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2013. 364 с.
19. Тимошук, Б. О. 1998. Теревовль – місто Галицької Русі. *Галич і Галицька земля (збірник наукових праць)*. Київ; Галич, 1998. с. 124–127.
20. Турковський, Т. А. 2018. До питання локалізації літописної Теревовлі. *Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : Збірник матеріалів сьомої Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., с. 232–240.
21. Турковський, Т. А. 2019. Антропологічний склад населення Галицького, Волинського та Київського князівств IX – кінця XII століття. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., с. 130–137.
22. Ягодинська, М. О. 2012. Літописна Теревовля: етапи заселення. *Волино-Подільські археологічні студії*, 3, с. 76–85.

Отримано: 15.04.2020

Філіпчук Б.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. А. ІЛЛІНСЬКОЇ

Статтю присвячено до сторічного ювілею від дня народження феноменальної та неординарної археологині ХХ ст. Варвари Андріївни Іллінської. Автор на основі проведеного консеквентного та прискіпливого аналізу наявних джерел та літератури висвітлює основні віхи життя та науковий доробок Варвари Андріївни, детермінуючи, таким чином, важливість вивчення біографії даної постаті.

Ключові слова: В. А. Іллінська, археологія, біографія, блокада Ленінграда, скіфологія, монографія, Інститут археології АН УРСР, дисертація.

Відомий британський історик, філософ, дослідник «героїчного культу» Томас Карлайл сказав: «Історія світу... це – біографія великих людей» (Карлейль 2008, с. 19). Повноправним членом цієї когорти є видатна дослідниця української археології Варвара Андріївна Іллінська, якій 20 вересня цього року виповнилося б 100 років. Парадоксальним є те, що постать вченої, яка по праву посідає чільне місце серед дослідників скіфо-сарматської епохи, однієї із фундаторів київської школи скіфології, заснованої разом з її чоловіком, провідним археологом ХХ ст. Олексієм Івановичем Тереножкіним, лауреатки Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1977 року, знаходиться на периферії сучасної української біографістики, тому надзвичайно раціональним та важливим є висвітлення віх її життя та наукових здобутків.

На жаль, сьогодення історіографія не налічує достатньої кількості спеціальних досліджень, присвячених постаті славетної вченої. Винятковою є розвідка С.А. Скорого, де дослідник намагався не тільки висвітлити життєпис В.А. Іллінської, а й за допомогою згадок її колег та особистих споминів реконструювати характер та вдачу науковиці (Скорий 2010). Вартою уваги є розвідка вітчизняної дослідниці Л.Р. Григор'євої, де аналізується доля та наукова спадщина Іллінської (Григор'єва 2011). Але найбільший внесок у розвиток дослідження біографії Варвари Андріївни зробив В.М. Саєнко (Саєнко 2016, 2017, 2019).

Валивими джерелами є неопублікований щоденник першого чоловіка археологині, Леоніда Никифоровича Чернеги, в якому він пише, що знайшов «... не только девушку, женщину, а друга-девушку и жизнь...» (Чернега 1933–1940, арк. 35) та не виданий щоденник (Леонід Никифорович вів його спільно з Варварою Андріївною) (Чернега, Іллінська 1940–1942), що пройшов градацію від опису побуту молоді родини, народження їх первістка Марка до «масок смерті» блокадного Ленінграду 1941–1942 рр. (Щоденник 1940–1942 рр., арк. 38) (знаходяться в сімейному архіві сина В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, А.О. Іллінського). Не менш значущою для написання цієї роботи стала книга видана А.О. Іллінським (Из жизни... 2006).

Отож метою статті є консеквентний аналіз біографії В.А. Іллінської в контексті її науковою спадщиною, а також визначення місця і ролі науковиці в системі української скіфології та археології загалом.

Народилася Варвара Андріївна Іллінська 20 вересня 1920 року у м. Іжевськ, В'ятської губернії (сучасна Удмуртська Республіка РФ) в родині військово-морського офіцера, учасника російської Гідрографічної експедиції Північного льодовитого океану 1910-1915 рр., Андрія Миколайовича Іллінського та вчительки іноземних мов, Варвари Володимирівни Іллінської. У 1927 році Варвара Андріївна вступила в десятирічну школу в м. Іжевськ. Через смерть батька на початку 30-х рр. від скарлатини, родина Іллінських була змушена перебраться до України в м. Черкаси, де в 1937 р. майбутня вчена здобула атестат про закінчення повного курсу школи (Скорий 2010, с. 143; Саєнко 2016, с.38-39).

Після закінчення навчання в Черкасах, у тому ж 1937 р., В.А. Іллінська вступила до Ленінградського державного університету на історичний факультет, розпочавши, таким чином, реалізацію свого плану зі здобуття археологічної спеціальності. До речі, перший чоловік Варвари Андріївни також навчався в ЛДУ, проте на біологічному факультеті (Скорий 2010, с. 143; Григор'єва 2011, с. 35).

З самим же Леонідом Никифоровичем Чернегою Варвара Андріївна познайомилася приблизно в січні 1940 р. (Чернега, 1933–1940, арк. 35). Довго не вагаючись, вони одружилися (Скорий 2010, с. 143), і вже 18 листопада 1940 р. в них народилися немовля, якого назвали Марком. Леонід згадував ті події: «... в 12 ч., снова побегал в больницу... Ходил, садился... Наконец возвратилась сестра: «И. В. А. разрешилась мальчиком, сегодня, 18-ХІ-40 г. в 10.35 утра. Вес 3,450 кг. Всё благополучно, больная отдыхает. К вечеру она будет переведена в палату, тогда вы сможете ей написать». Я долго ещё стоял на том же месте, смотрел на сестру, улыбался. Она тоже смотрела на меня и тоже улыбалась. Потом я вышел в другую комнату, стал посредине. Там что-то выкрикивала другая сестра. Люди некоторые что-то делали, некоторые сидели. Я смотрел то на одного, то на другого, улыбался, они тоже улыбались мне в ответ... Потом завязалась переписка насчёт нашего несмышлёнка: какой он (чёрный, белый или какой) и отсюда о его имени. Установили, что он должен называться Марком, а маленький – Марик... И вообще это имя понравилось нам» (Щоденник 1940 – 1942 рр., арк. 4-5).

Але щасливе сімейне життя, мрії та надії на майбутнє чорно-червоним кольором назавжди перекреслив день 22 червня 1941 р. Як і більшість людей того часу, Леонід Никифорович не залишився осторонь, а закінчивши курси базової військової підготовки, вже 4 липня 1941 р. був призваний на військову службу (Скорий 2010, с. 143). У зв'язку із введенням на території СРСР воєнного стану В.А. Іллінська, як і інші студенти ЛГУ достроково здала випускні екзамени і в вересні 1941 отримала диплом про закінчення університету (Ежов, Мавродин 1975, с. 43). Їй з малолітнім Марком доведеться пережити одну з найтрагічніших сторінок Другої світової війни – блокаду Ленінграда. Вона писала 13 грудня 1941 р.: «Голод. Сейчас в Ленинграде обычнейшее явление увидеть труп, покрытый дерюгой, на санях. Я сама это видела не раз, а ведь я почти не вхожу из дома. Это сейчас сплошь да рядом – смерть и голод. И даже не знаешь, нас сколько близко стоит она от тебя» (Щоденник 1940-1942 рр., арк. 18). Блокадний Ленінград переполювали суцільні розмови «... всё об одном: о хлебе, убитых, бомбардировках, об-

стрелах, умерших от голода и снова о хлебе. Не прибавят ли? Завтра? Послезавтра? С 10-го? С 21-го?» (Щоденник 1940-1942 рр., арк. 21). Варвара Андріївна згадує: «... с 11 до 3 – в академичке за обедом. В академическом зале за колонной академик вылизывает тарелку. У истфака в оттепельной грязи упала лошадь, впряженная в сани. На саях – не крашенный, не струганный гроб. Темнота сгущается...» (Щоденник 1940–1942 рр., арк. 23).

У щоденнику, ми знаходимо описи подій жакливого січня 1942 р. (в цей місяць була зафіксована одна з найбільших смертностей за весь період блокади. «Смерть кругом в самой грубой неприкрытой форме. Из общежития выносят и сваливают на грузовик трупы студентов. По улицам бесконечная вереница гробов и покойников на саях. В тёмной кухне 2-й день сидит ужасное существо. Бывшая чья-то девочка лет 10-12. Вся покрытая вшами, сажей, отоцшавшая до предела, она не может сдвинуться с места. К подъезду и швейцарской, с лестницы, сползает студент – он не в силах идти. В их лицах – смерть. По улице на салаках живые везут без 5 минут мертвецов... Что за лица?» (Щоденник 1940-1942 рр., арк. 31).

В лютому 1942 р. від хвороби помер Марк – син В.А. Іллінської, а навесні 1942 р. загинув її чоловік – Л.Н. Чернега. Після смерті Марка, того ж місяця, Варвара Андріївна влаштувалася на роботу до Василеострівського райкому комсомолу на посаду інструктора, звідки згодом була переведена до 32-го дитячого будинку Василеострівського району, де працювала старшою піонервожатою та з яким у червні 42-го р. евакуювалася з блокадного кільця до м. Варнавіно Горьківської області (з 1990 р. – Нижньогородська область). В.А. Іллінська займала керівні посади у структурі ВЛКСМ і незабаром її було переведено до м. Києва, де в жовтні 1944 р. вона вступила в комуністичну партію, а вже в грудні стала заступником завідуючого відділу шкіл і піонерів при обкомі комсомолу (Скорий 2010, с. 143-144; Григор'єва 2011, с. 35).

Вирішивши змінити роботу в обкомі на фахову історичну, в січні 1945 р. Варвара Андріївна звертається із відповідною заявою до директора Інституту археології АН УРСР Лазара Мойсейовича Славина з проханням: «продолжить учёбу (навчання в аспирантурі). а затем работать в области археологии, специализируясь по скифо-сарматскому периоду» (Скорий 2010, с. 144).

Надалі в житті Варвари Андріївни розпочинається науковий період. Після того, як її в червні 1945 тимчасово зарахували до Інституту археології на посаду молодшого наукового співробітника, вже в липні того ж року вона приймає участь у Нікопольській експедиції московського дослідника Бориса Миколайовича Гракова, яка впродовж майже трьох місяців кропіткою праці обстежила низку пам'яток та курганів скіфського часу та інших пам'яток між Нікополем та Запоріжжям і відкрила скіфське Нижньо-Капулівське поселення. Темою її дисертаційного дослідження стали «Пам'ятки скіфського часу Посулля», а науковим керівником був знаний археолог Михайло Іларіонович Артамонов (Скорий 2010, с. 144; Григор'єва 2011, с. 35).

Поступово отримуючи досвід археологічних розкопок, В.А. Іллінська, беручи участь в Посульській експедиції, спочатку стає керівником Верхньосулського заго-

ну у 1946 р., а вже з 1947 р. вона повноцінно керує Посульською експедицією, детермінованою її науковими інтересами (Скорий 2010, с. 144). Під керівництвом Варвари Андріївни було обстежено район верхнього Посулля. Археологами було зафіксовано плани скіфських курганних могиляників поблизу сіл Аксютинці, Пустовоївка, Великі Будки, Вовківці, а також досліджено Басівське, Велико-Будківське, Глинське, Клепацьке, Сухонівське та Хатцівське городища, які Іллінська віднесла також до скіфського часу й гіпотетично визначила верхньою хронологічною межею городищ IV-III ст. до н.е (Іллінська 1949). Результати досліджень 1946 р. було висвітлено в статті «Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.)» (Іллінська 1949). Варто зазначити, що це була її перша наукова публікація.

На початку весни 1948 р. Варвара Андріївна поїхала в експедицію до Узбекистану, де приймала участь в дослідженні стародавнього Самарканду. 17 березня того ж року вона познайомиться з Олексієм Івановичем Тереножкіним, ввійшовши надалі в його життя як «Варварушка, ангел мой!» (Скорий, Саєнко 2017, с. 14; Из жизни... 2006, с. 55). Згодом вони переїхали до України і продовжили там свою дослідницьку діяльність.

О. І. Тереножкін досить довго вагався, щодо переїзду, він писав В.А. Іллінській: « Мне очень хочется работать на Украине, но я не уверен, что гладко привьюсь к вишневой веточке у хаты» (Из жизни ... 2006, с. 56-57).

Повернувшись з експедиції, Варвара Андріївна продовжує працювати в Україні. Після закінчення аспірантури восени 1948 р. її було офіційно працевлаштовано на постійній основі до Інституту археології АН УРСР (Скорий 2010, с. 144). Взимку 1948 р. працювати до Києва на запрошення керівництва ІА АН УРСР переїздить О.І. Тереножкін. Його було зараховано до Інституту старшим науковим співробітником відділу скіфо-античної археології, який він згодом очолює. Час його управління відділом увійде в історію як «епоха Тереножкіна» (Саєнко 2017, с. 269; Скорий, Саєнко 2017, с. 54).

У червні 1949 р. В. Іллінська успішно захистила кандидатську дисертацію, де намагалася провести комплексний аналіз скіфських артефактів басейну р. Сули, на Лівобережжі, а також консолідувати та систематизувати наявні археологічні джерела та літературу (Іллінська 1950; Памяти... 1981).

24-го серпня 1949 р., буквально через два місяці після захисту дисертації, сімейство Тереножкіних-Іллінських поповниться новим членом їхньої родини – у них народиться син, якого пара вирішить назвати Андрієм.

Андрій Олексійович згадував про своє дитинство: «Дом, где я родился, был зданием мужской гимназии в Киеве. Он описан у Булгакова и Паустовского, поскольку они были учащимися этой гимназии. После войны там был Институт археологии и несколько комнат, в которых жили сотрудники института. Множество москвичей и ленинградцев, приезжавших в Институт, останавливались у нас дома. Так что я рос при Институте, в котором папа был зав. скифо-античным отделом» (зі спогадів В.А.Іллінського).

Впродовж кількох років В.А. Іллінська працює над створенням колективної монографії «Нариси стародавньої історії УРСР»(1957) (Нариси... 1957; Саєнко 2019, с. 88). Набувши досвіду, Іллінська разом з іншими вченими, в 60-х рр. розпо-

чинає роботу над створенням тритомної монографії «Археологія Української РСР» (1971-1975), що стало квінтесенцією тогочасних знань з археології, та за яку у 1977 р. авторський колектив отримує Державну премію України в галузі науки і техніки (Іллінська, Тереножкін 1986, с. 43-145, 151-156, 166-175, 178-184; Григор'єва 2010, с. 38). Варвара Андріївна стає одним з авторитетних дослідників Скіфії. У жовтні 1960 р. вона отримує посаду старшого наукового співробітника у відділі скіфо-античної археології (Скорий 2010, с. 146).

Продовжуючи титанічне накопичення знань з історії раннього залізного віку, Варвара Андріївна працює над монографією «Скифы днепровского лесостепного Левобережья» (1968), де акумулювала всі свої знання зі скіфської проблематики, створивши таким чином конструктивні умови для написання своєї докторської дисертації, яку вона успішно захищає в 1971 р. в Москві (Іллінська 1968; Скорий 2010, с. 145).

Апофеозом наукової творчості вченої стало написання разом з Олексієм Івановичем монографії «Скифия VII–IV вв. до н. э.» (1983). Книга об'єднала в собі всі відомі на той час знання про Скіфію (Іллінська, Тереножкін 1983; Григор'єва 2011, с. 39).

Важка праця та повна самовіддача археології, гіркота втрати близьких та пережита блокада Ленінграду підірвали здоров'я Варвари Андріївни і 11 грудня 1979 р. її не стало.

Отже, вищенаведені твердження можна резюмувати констатацією того, що внесок Варвари Андріївни в українську археологію та археологію загалом, є без перебільшення неоцінним. Зазначимо, що сама постать та науковий здобуток В.А. Іллінської варті де-факто більш масштабного дослідження. Варвара Андріївна не лише збагатила світову історіографію, а й підготувала гідну наукову зміну. Історіографічний наратив підкреслює значущість Іллінської як науковця та її наукової спадщини і дає змогу впевнено назвати Варвару Андріївну Іллінську зіркою вітчизняної науки, пам'ять про яку не згасане ніколи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Григор'єва, Л. Р. 2010. Внесок В. А. Іллінської у розвиток українського скіфознавства. *Актуальні проблеми археології: тези міжнар. наук. конфер. на пошану І.С. Винокура*. Тернопіль, с. 37-38.
2. Григор'єва, Л. Р. 2011. В. А. Іллінська – визначна дослідниця скіфської проблематики. *МАГІСТЕРІУМ. Археологічні студії*, 45, с. 35-38.
3. Ежов, В. А., Мавродин, В. В. 1975. *Ленинградский университет в годы Великой Отечественной войны*. Ленінград: Издательство Ленинградского университета.
4. *Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном)* 2006. Ред. С.А. Скорый. Киев.
5. Ильинская, В. А. 1968. *Скифы днепровского лесостепного Левобережья: курганы Посулья*. Киев: Наук. Думка.
6. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н.э.* Киев: Наукова думка.
7. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1986. *Скифия. Археология Украинской ССР*. Т. 2. Киев.

8. Іллінська, В. 1949. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.). *АП УРСР*, 2, с. 139-148.
9. Іллінська, В. 1950. Пам'ятки скіфського часу на Посуллі. *Археологія*, IV, с. 184-191.
10. Карлейль, Т. 2008. Герои, почитание героев и героическое в истории Эхсмо.
11. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. 1957. К.: Наукова думка.
12. *Памяти Варвары Андреевны Ильинской*. 1981. СА, 2, с. 317.
13. Саенко, В. «Сімейна історія» 2016. Тереножкіних та Іллінських. *Scriptorium nostrum*, 3 (6), с. 25-54.
14. Саенко, В. 2017. О. І. Тереножкін та І. В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum*, 2 (8), с. 262-283.
15. Саенко, В. 2019. *Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії України*: дис. ... канд. історич. наук / Дрогоб. держ. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич.
16. Скорий, С. А. 2005. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи. *Археологія*, 1, с. 3-15.
17. Скорий, С. А. 2010. «Гаряче бажаю продовжити навчання..., спеціалізуючись у скіфо-сарматському періоді» (до 90-річчя від дня народження В.А. Іллінської). *Археологія*, 3, с. 143-149.
18. Скорий, С. А., Саенко, В. М. 2017. Професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження). *Археологія*, 4, с. 49-60.
19. Скорий, С. А., Саенко В. Н. 2017. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина. *Старожитности раннього залізного віку. АДУ*, 2 (23), с. 8-19.
20. *Спогади В. А. Іллінського*. Архів автора.
21. *Щоденник Черного Л.Н. і Іллінської В.А «Наша общая про Зайчонка-Марчонка» 1940–1942*. Загальний зошит. Рукопис. Сімейний архів Тереножкіних, Іллінських. 52 арк.
22. *Щоденник Черного Л. Н. «Красная книжечка» 1933-1940*. Загальний зошит. Рукопис. Сімейний архів Тереножкіних, Іллінських. 36 арк.

Отримано: 26.04.2020

РОЗДІЛ II

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ

СЕРПИ КАМ'ЯНОЇ ТА БРОНЗОВОЇ ДОБИ

У статті розглянуто процес еволюції серпів від простих кам'яних вкладишів епохи неоліту до литих серпів бронзової доби.

Ключові слова: серп, кам'яний вкладиш, бронза, землеробство, знаряддя праці.

З початку появи землеробства та освоєння людиною методів обробки землі та збору врожаю, люди користувалися досить різними інструментами, які з'являлися та розвивалися поступово із розвитком самого землеробства.

Особливої уваги потрібно надати знаряддям, якими збирали врожай, серед них одне із найперших це серп. Досить простий на перший погляд інструмент, простої конструкції та легкий у використанні зміг набагато тисячоліть бути одним із найважливіших інструментів для збору врожаю.

Сучасний серп складається із закругленого сталевого леза, дедалі вужчого до кінця, і короткого дерев'яного руків'я. Але декілька тисяч років тому серпи були більш примітивні та мали трохи іншу конструкцію і навіть вигляд.

Проблема знарядь для збору врожаю вже дуже давно привертала до себе увагу різних вчених. Але археологи до кінця XIX століття ще не мали уявлення про перші серпи кам'яного віку, хоча серед тогочасних знахідок подібні знаряддя вже зустрічалися. В 1972 р. археолог з Великої Британії Артур, виходячи з типологічних особливостей знарядь серповидної форми з обробленого кременю, які були знайдені в Росії та Англії зіставляв їх із серпами епохи бронзи та намагався залучити до цього інших вчених (Семенов 1954).

Між тим, вже тоді були відомі і інші матеріали, які стосувалися древніх жатвенних знарядь, що були знайдені в Росії, Єгипті, Месопотамії, Іспанії. Це були крем'яні вкладиші для серпів. Але на початку вивчення археологи спираючись на сліди сильного полірування на зубчастих лезах та базуючись на типологічних методах визначали їх частини пили (Семенов 1954, с. 355).

У культурних шарах, які відносилися до династичної епохи Єгипту, було знайдено цілий набір крем'яних вкладишів, які були одним цілим із дерев'яною оправою (Spurrell 1892, с.53-54).

Про те, що археологами було відкрито серп, а не пилка, говорила така подібність відкритого в Кахуні серпа (рис. 1) з ієрогліфічними знаками, які зображували серпи III династії Древнього Царства на фресках в Мейдумі (Семенов 1954, с.355).

Відкриття серпа в Кахуні, покляло початок новому осмисленню цих предметів.

У 1892 р. Ф. Спуррелль опублікував роботу «Notes on early sickles» (Нариси про древні серпи). Він розробив чотири етапи в розвитку процесу жатви і жатвенних знарядь (Spurrell 1892).

Якщо говорити про вивчення серпів у XX століття то одне з перших досліджень кам'яних серпів на території СРСР було проведено в лабораторії Ленін-

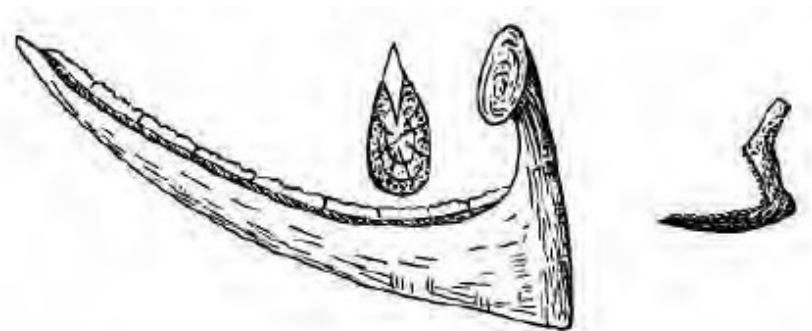

Рис. 1. Серп з Кахуні

градського відділу Інституту історії матеріальної культури Академії Наук СРСР у 1947 р. (Семенов 1954, с. 360).

Загалом, цікаві матеріали щодо цього виду знарядь зібрані на неолітичних і енеолітичних пам'ятках. Досить значний комплекс вкладишів для серпів було розкопано на неолітичному поселенні Йосипівка-І (Черновол, Пичкур, Шидловський, Дяченко 2009). Всі вкладиші були поділені на дві групи. До першого типу віднесли вкладиші, які є трапецієподібними та сегментоподібними виробами. При цьому один край був сформований високим, а інший в більшості випадків був залишений без обробки. Вкладиші другої групи мають підчотирихкутну форму і виготовлені в більшості на мікропластинках, присутня зубчаста ретуш на робочому краю (Черновол, Пичкур, Шидловський, Дяченко 2009, с. 260).

С.М. Бібіковим при дослідженні ранньоземлеробського поселення Лука Врублівецька серед багатого крем'яного інвентаря, було знайдено велику кількість призматичних ножеподібних пластин із сірого кременю з сильними слідами полірування (Бибиков 1953). Полірування було присутнє лише на одній стороні леза, інша сторона пластини мала матову поверхність. Підправленої ретуші на пластинах було дуже мало, і взагалі не було видно намагань зазубрити лезо пластини (Семенов 1954, с. 361). Це були попередники майбутніх серпів.

Подібні до жатвених ножів з Луки-Врублівецької є кам'яні ножі з поселення Поливанів Яр, розкопаного Т.С. Пассек (Пассек 1950), але вони показали більш високий технічний рівень. Крем'яні пластини з слідами використання їх у якості жатвених ножів тут вже мали ретуш по краю леза. Але разом з тим серед крем'яних знарядь на Поливановому Яру було знайдено і натуральні вкладиші кам'яного серпа, вони представляли ретушовані пластинки або сегменти зі слідами спрацьовуванні на одній або інколи обох сторонах (Семенов 1957, с. 146).

Лука Врублівецька, напевно, представляє собою найбільш ранню фазу розвитку землеробства на півдні Східної Європи (Семенов 1954, с. 364). В інших поселеннях трипільської культури ми майже не находимо настільки прості в технічному відношенні жатвенні знаряддя. А саме трипільська культура на нашу думку зіграла одну з найважливіших ролей у процесі еволюції серпа на нашій території.

Рис. 2. Серп з поселення Гребені

Згодом технологія виготовлення трипільських серпів почала розвиватися все краще. Серпи стали ще більш поширеними і зручними у використанні та майже на кожному трипільському поселенні від етапу VI–VII і до СІІ були знайдені крем'яні вкладиші. Вони навіть в епоху бронзи не втратили своєї популярності.

Якщо говорити про трипільля та взагалі технології серпів, то потрібно згадати серп з поселення Гребені (рис. 2) Київської області, який був знайдений С.М. Бібіковим у 1950 р. Перш за все оправа серпа представляла собою відросток рога благородного оленя. Довжина серпа – 36 см. З внутрішньої, вигнутої сторони рога знаходиться заглиблення-паз, довжиною 7,4 см, шириною до 1 см, і глибиною до 0,6 см. На оправі добре збереглися сліди поліровки (Бібіков 1962, с. 7).

Потрібно звернути увагу на серпи з ранньотрипільського поселення Олександрівка. Під час розкопок там було знайдено багато крем'яних знарядь праці та в

тому числі серпи, так як там була розкопана свого роду майстерня по обробці кременю, то такі знаряддя були поширені по території Олександрівської групи ранньотрипільських пам'яток. В основному в цій групі були поширені однолезові серпи та вкладиші, які були знайдені на поселенні Олександрівка (Єсіпенко 1957 с.19) та Тимкове II (Бурдо, Відейко 1985, с.81. с. 9-14.).

В основі виготовлення крем'яних знарядь цього часу лежить пластинка, отримана шляхом відколу або віджиму від призматичного або конічного нуклеуса. Ця пластина використовувалася в якості заготовки для кінцевих скребоків, пластинок із скошеним краєм, вкладишів для серпів та інших знарядь (Семенов 1957).

В період вже пізнього трипільля підтверджується пріоритет техніки виготовлення та використання великих пластин. У деяких пізньотрипільських поселеннях (Троянове, Сандараки) було знайдено в значній кількості вкладиші або заготовки для них (Бібіков 1962, с.10-11).

Пізнотрипільські серпи закінчують фазу розвитку серпів, які були оснащені пластиноподібними вкладишами. В епоху бронзи відбувається видозміна серпа, особливо його робочої частини. З'являються широкі, двохсторонні вкладиші, та виробляється схожість серпів за певною територіальною групою.

Далі просунулася технологія серпів. Тут вже можна говорити про двосторонні ретушовані вироби, які мали крупні зуби, розведені в різні сторони як

у пилки. Полірування присутнє на одній стороні, рідше на двох. В середньому вкладиші мали 80 мм в довжину.

Говорячи про жнивні ножі у цей період, ми не можемо сказати що серпи з вкладишів повністю витісняють їх. Ми маємо певний ряд фактів, які вказують на те що ножі були в господарстві того часу ще навіть у досить пізній час.

Один з таких прикладів може жатвенний ніж з с. Мерешівки і з урочища Гамарія, які відносяться до пізньої бронзи. Це були масивні крем'яні відщепи, робочий кінець яких був оброблений ретушшю. Жатвенний ніж з Гамарії, окрім ретуші мав ряд дрібних і густих зубів. Особливість цього ножа був в тому, що його насаджували на рукоятку. Полірування на лезах починалося з вузького і поступово до широкого кінця (Семенов 1954, с. 365).

Новим, що з'являється у бронзі це були металеві серпи, які виливали у спеціальних формочках. До прикладу візьмемо серпи сабатинівської культури, яка була поширена від пониззя Дунаю і до Дніпра, займала смугу Лівобережжя до Чорного моря, саме тут серпи складали найбільш численну групу металічних знахідок. Серед них було декілька варіантів дугоподібних рівномірно широких з двома отворами на заокругленій рукоятці, які відрізнялися вигином та розміром. Виливали ці серпи із ливарних форм, які були найдені на території культури (поселення Капуловка, Кobleво, Андровка) (Березанская, Отроценко Чердниченко, Шарафутдинова 1986, с.192).

Безперечно, епоха міді і бронзи відрізнялася більш високою технікою обробітку крем'яних знарядь. Вивчення вкладишів для серпів із станиці Долинської на Північному Кавказі (Круглов, Подгаецький 1941) та на доурартському поселенні на пагорбі Кармір-Блур у Вірменії (Пиотровский 1947) являли собою ретушовані вироби. Круні зубці на них були розведені в сторону. Інтенсивне полірування покриває зубчасте лезо з однієї або двох сторін (Семенов 1954, с.365).

Серпи виплавлялися не тільки з бронзи, а майже з чистої міді без додавання будь-яких інших домішок, доказом цього є серпи Південного Зауралля, над якими був проведений аналіз на вміст у сплаві інших домішок та визначення ступені чистоти міді (Зайков, Юминов, Анкушев 2016). На поселення Устя (Виноградов, Дегтярева, Кузьминых 2013) було знайдені чотири серпа (рис. 3), які віднесли до петровської культури. За класифікацією археологів метал серпа можна умовно віднести до чистої міді. Довжина серпа – 18,7 см.

Щодо мідних серпів, то потрібно згадати Перелюбський скарб. Восени 1964 р. під час земляних робіт на лівому березі р. Камелік в 500 м. від с. Перелюб Сараговської області був викопаний скарб старовинних металевих ви-

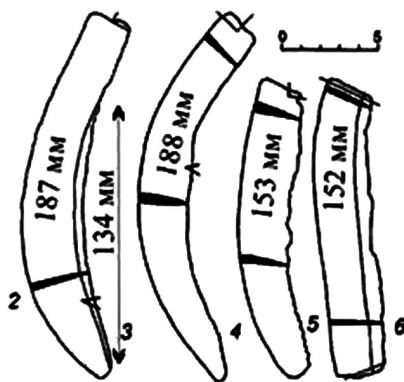

Рис.3. Серпи з поселення Устя

робів. Сам скарб складався з 16 мідних, вага одного була приблизно 330-450 г, вони мали вигляд злегка вигнутих пластин, один кінець яких був зігнутий гачком в протилежну сторону. Над трьома серпами був проведений спектральний аналіз і вони виявилися з міді, без штучних легуючих добавок, з деякими природними домішками. Самі серпи відносяться до зрубного типу, щодо хронології то дослідники віднесли його до XV-XIV ст. до н.е. (Максимов 1972, с.178-182).

Звертаючись до класифікації серпів пізньої бронзи, то досить добре розроблене це питання щодо території Східної Європи (від Уралу до Кавказу і Східних Карпат), цим питанням займалися такі відомі вчені як В.А. Дергачов та В. С. Бочкарьов. Їхня класифікація досить зручна, і стала популярна в науковій літературі (Дергачев, Бочкарев 2002).

Щодо території України, то тут можна виділити серпи прикарпатської серії, східно-карпатської групи, до яких належить скарб знайдений в Авраамовці в Запорізькій області (Кривцов-Гракова 1955, с. 137. Рис. 32, 15-18; Черных 1976, с. 226). Десять серпів, дугоподібно заокруглені з більшим або меншим вираженням колінчатим перегином на переході спинки леза до ручки. Максимальна довжина серпів по хорді була 26,4 см, довжина лезової частини – 19,0 см, довжина рукоятки – 16,5 см, ширина леза – 2,8 см (Дергачев, Бочкарев 2002, с. 194-195).

Поряд з відлитими бронзовими серпами під час епохи бронзи продовжують мати місце вкладишеві серпи. Досить широко вони зустрічаються у носіїв білозерської культури. У Надпоріжжі та на Сіверському Дніпці знаходять сегментовидні вкладиші білогрудівського типу, на нижньому Дніпрі поширення набули злегка трикутні, а в Криму (стоянки Кіровське, Фонтани, Ялпут IV) короткі вкладиші для серпів (Березанская, Отрошенко, Чередниченко, Шарафутдінова 1986, с.143).

При дослідженні курганів у селі Дорогаща на Волині майже у кожному було виявлено крем'яні серпи. Усі вони належать до типу так званих дзьбоподібних, широко відомих на території Волині за доби бронзи (Винокур, Гуцал, Мегей 1998, с. 438-439). Це були або вкладиші, або частини серпів, або цілі серпи. У кургані №1 у похованні №2 був знайдений уламок крем'яного серпа, цілий крем'яний серп був виявлений у похованні № 3 цього самого кургану. Уламок крем'яного серпа був виявлений у похованні № 1 кургану №2. У західній частині кургану № 3 було знайдено уламки двох крем'яних серпів. Показовий набір крем'яних речей є з кургану № 4, серед багато інвентаря там були знайдені уламки серпів.

Говорячи про серпи на території України то тут слід згадати про серпи Північно-Західного Причорномор'я, які теж мали свої особливості формування. Це питання досить добре розробила Шарафутдінова. У своїй роботі вона визначила основні типи серпів Північно-Західного Причорномор'я, їхні ливарні, охарактеризувала географію знахідок та належність знахідок серпів до тих чи інших археологічних культур.

Всього у Північно-Західному Причорномор'ї відомо понад 250 серпів (Шарафутдінова 1971, с. 28). Дослідниця виділила такі основні типи серпів:

Серпи-сікачі (кабаківський тип, серпи видовжених пропорцій з вигнутим лезом і відкованим гачком на кінці; дуговидні рівномірно широкі серпи; сер-

пи колінчасті з масивним держакком і відлитим гачком; серпи вузькі з отворами на держакку; серпи з ребристим держакком; серпи з гудзиком; серпи-ножі; серпи-косарі тощо (Шарафутдінова 1971, с. 34-39).

Тобто, серпи Північно-Західного Причорномор'я мали свої особливості як у поширенні так і у формах, були присутні «експортовані» серпи. Але можна говорити про те, що серпи були досить розвинені, а це у свою чергу свідчить про високий розвиток землеробства, про достатньо великі посівні ділянки та збільшення продуктивності праці, що у свою чергу приводило до більшого накопичення землеробської продукції.

Можна зробити висновок, що серпи були невід'ємною частиною сільсько-господарського інвентаря з самого початку їх існування. Розглянуті нами вироби говорять про їх постійний розвиток та еволюцію, від примітивних вкладишів і до бронзових та мідних серпів.

Подальший розвиток серпів був ще інтенсивніший, через сільськогосподарські потреби людей, і продовжувався розвиток під час слов'янських культур та періоду Київської Русі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Березанская, С. С., Отрошенко, В. В., Чердниченко, Н. Н., Шарафутдінова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
2. Бибииков, С. Н. 1953. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевкая на Днестре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 38. Москва-Ленинград: АН СССР.
3. Бибииков, С. Н. 1962. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы. *Советская археология*, 3, с. 3-24.
4. Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1985. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області. *Археологія*, 52, с. 78-86.
5. Виноградов, Н. Б., Дегтярева, А. Д., Кузьминых, С. В. 2013. Металлургия и металлообработка в жизни обитателей укрепленного поселения Устье 1. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 3, с. 4-30.
6. Винокур, Й., Гуцал, А., Мегей, В. 1998. Дослідження курганів доби бронзи у с. Дорогощі на Волині. *Записки НТШ ім. Т. Шевченка*. – Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії, с 433-465.
7. Дергачев, В. А., Бочкарев, В. С. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.
8. Есипенко, А. Л. 1957. Раннетрипольское поселение Александровка. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 1, с. 10-23.
9. Зайков, В.В., Юминов, А. М., Анкушев, М. Н. 2016. Рудная геоархеология меди в Центральной Евразии. *Геоархеология и археологическая минералогия*, 3, с. 7-24.
10. Збенович, В. Г. 1948. Бериславський скарб бронзової доби. *Археологія*, 2, с.152-162.
11. Кривцов-Гракова, О. А. 1955. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 46.
12. Круглов, А. П., Подгаецкий, Г. В. 1941. Долинское поселение у г. Нальчика. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 3, с. 147-213.
13. Максимов, Е. К. 1972. Перелюбский клад медных серпов. *Советская археология*, 2, с. 178-182
14. Пассек, Т. С. 1950. Трипольское поселения на Днестре. *КСИИМК*, 32, с. 40-56.

15. Пиотровский, Б. Б. 1947. Раскопки урартской крепости на холме Кармир-Блур. *КСИИМК*, 21, с.13-16.
16. Рудинський, М. Я. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник Полтавського музею*, 1, с.29-62.
17. Семенов, С. А. 1954. Древнейшие каменные серпы. *Советская археология*, 20, с. 355-367.
18. Семенов, С. А. 1957. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 54. Москва-Ленинград: АН СССР.
19. Тереножкін, О. І. 1964. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець. *Археологія*, 25, с. 202-207.
20. Черновол, Д. К., Пичкур, Е. В., Шидловский, П. С., Дяченко, А. В. 2009. Новый археологический комплекс культуры линейно-ленточной керамики в Верхнем Поднестровье. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология*. СПб.: ИИМК РАН, с. 254-269.
21. Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.
22. Черняков, И. Т. 1967. Из истории бронзо-литейного производства в Северном Причерноморье. *ЗООА*, 35, с. 23-37.
23. Черняков, И. Т., 1968. Бецилівський скарб пізньої бронзи. *Археологія*, 21, с. 131-134.
24. Шарафутдінова, І. М. 1971. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II – початок I тисячоліття до н. е.). *Археологія*, 1, с. 26-43.
25. Spurrell, F. 1892. Notes on early sickles. *Archaeological Journal*, 49, p. 53-59.

Отримано: 29.04.2020

Левінзон Є. Ю.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У СВІТЛІ РОЗВІДОК 2020 р.

У статті подано попередні результати розвіdkових досліджень, проведених автором на трипільських (зокрема і багатощарових) поселеннях, у межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області від початку 2020 року.

Ключові слова: розвідка, поселення, трипільська культура, кераміка.

Надзвичайно складне становище, що склалося у галузі охорони пам'яток археології за часів незалежності, ставить перед вітчизняними науковцями першочергове завдання – створення загальнонаціональної археологічної карти, оновленого електронного реєстру усіх відомих пам'яток тощо. Такі дії дадуть змогу хоча б де-юре забезпечити охоронний статус пам'яткам археології, більшість з яких наразі перебувають поза захистом держави.

Таким чином, автору вдалося оглянути низку археологічних пам'яток, (останні розвідки на деяких з них востаннє були десятиліття тому), також було відкрито одне нове поселення трипільської культури.

Трипільське поселення Довжок III. Відоме з 20-х рр. XX ст., відомості про нього подав Ю. Сіцинський: «Довжок, село коло самого Кам'янця на захід. У лісі

й під лісом недалеко від шосейного шляху, що йде до містечка Жванця, трапляються розмальовані черепки трипільського типу» (Сіцінський, 1930, с. 37).

Спільно зі студентами К-ПНУ ім. І. Огієнка (О. Белік, Ю. Крайний, М. Сльозкін, І. Яхів) автором було виконано розвідку в районі гіпотетичного розташування пам'ятки. На сьогодні локалізація її була ускладнена тим, що площа лісу, описаного Ю. Сіцінським, зменшилась у декілька разів, а територія обабіч шосе (нині – вулиця Унявко) щільно забудована приватними садибами.

Проте, все ж поодинокі фрагменти трипільської кераміки, крем'яні знаряддя та обмазку вдалось виявити на захід від вулиці Унявко, за 700 м на північ від бардополів Довжоцького спиртзаводу. З півночі поселення було обмежене ярмом, який зараз відділяє хати від полів та городів. Площу пам'ятки, на жаль, визначити не вдалось, через те, що більша її частина знаходиться наразі під приватною забудовою та на городах. Враховуючи те, що поселенням Довжок-І ур. Лиса гора та Довжок-ІІ ур. Долина лісу (Старенький, Левінзон 2018 а) вже були надані відповідні номери, а назва урочища для описуваної пам'ятки нам невідома, то ми змушені надати цій пам'ятці найменування Довжок ІІІ, хоч відкрита вона і раніше.

Двошарове поселення Кубачівка (за назвою колишнього однойменного села, приєданого до с. Смотрич 1967 р.) розташоване на високому плато, утвореному вигином правого берега р. Смотрич на північ від Кубачівського кар'єру на сільських городах та полі.

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення ІV–ІІ тис. до н. е. за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 579 (Захар'єв, Шпаковский 2017, с. 294).

Поселення відкрите у 1947 р. О.П. Чернишем під час його розвідок: «... в напрямі до села Кубачівки виявлено лише окремі знахідки трипільської кераміки». Подальші розвідки на цій території не проводились, адже: «... площа була засіяною і це не давало змоги гарно оглянути місцевість» (Трембіцький 2016, с. 344). Більш детально історія вивчення пам'ятки вже була описана автором (Левінзон 2019), отож не будемо на ній зупинятись.

2017 р. експедицією К-ПДІМЗ було зафіксовано факт її часткової руйнації, шляхом розширення меж Кубачівського кар'єру. Назовні важка техніка почала вигортати частини трипільських жител. З кар'єрних відвалів було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки, крем'яні знаряддя праці та багато кісток тварин.

С. М. Рижов відносить цю пам'ятку до першого ступеня середньої фази петренської локальної групи (Рижов 2003, с. 142), Т. М. Ткачук – до другої фази мершовської групи (Ткачук 2015, с. 54).

Аналіз підйомного матеріалу 2017 р. дав змогу попередньо говорити про наявність 2-х трипільських горизонтів: етапу VI–VII заліщицької групи та етапу VII мершовської групи (Старенький, Левінзон 2018 а, с. 9).

На жаль, під час цьогорічного обстеження автором було виявлено, що масштаби руйнації набагато збільшились з минулих років. Так, окрім великої

кількості кераміки та брил обмазки у відвалах кар'єру, в профілі котловану зафіксовано було щонайменше торець одного трипільського житла – «площадки». Знищення пам'ятки, ймовірно, продовжуватиметься, тому надзвичайно важливим є проведення на ній рятівних археологічних досліджень.

Багатшарове поселення Кам'янець-Подільський Дробильно-сортувальний завод (ДСЗ) знаходиться в межах міста в районі М'ясокомбінату між гаражами та відгодівельним комплексом заводу «Електроприлад». Займає підтрикутний мисовидний виступ на високому лівому березі р. Смотрич (біля 20 м), з півночі обмежене невеликим струмком, від якого йдуть сходи в скелі до р. Смотрич. Поселення відкрите Л. І. Кучугурою в 1992 р. (Кучугура 1992, арк. 3).

Розвідкою 2020 р. вдалось визначити орієнтовну площу пам'ятки, яка складає близько 1 га на городях. За даними Л. І. Кучугури, більша частина її зруйнована робочим майданчиком ДСЗ, окрім того, дослідниця зазначає, що пам'ятка тягнеться далі 300-метровою смугою шириною в 50 м (Кучугура 1992, с. 3), нам вдалось зафіксувати підйомний матеріал лише на городях, що, ймовірно, пов'язано із задернованістю поверхні.

Більша частина знахідок трипільської культури репрезентовані стінками столового посуду з обкатаною поверхнею без розпису. Проте, один фрагмент зберіг орнамент, у вигляді біхромної чорно-білої спіралі, що може вказувати на приналежність пам'ятки до етапу VI-II. Окрім енеолітичних, було виявлено також і черняхівські та ранньослов'янські старожитності. Культурний шар поселення активно руйнується «чорними археологами».

Трипільське поселення Голосків I (у подальшому пропонуємо вживати саме наведену нумерацію трипільських пам'яток Голоскова: відома з 1947 р. – Голосків I, відкрита цьогоріч – Голосків II) розташоване на захід від села, на високому підтрикутному мисовидному виступі, обмеженому зі сходу правим берегом р. Смотрич, а з півдня – його притокою-струмком. Неподалік знаходиться старий мурований млин (200 м по прямій) поблизу острівця на р. Смотрич. Поселення було відкрите 1947 р. краєзнавцем М. С. Борковським (Старенький, Левінзон 2018 b, с. 352) і неодноразово обстежувалось ним у подальшому (Борковський 1965).

На думку С. М. Рижова, поселення відноситься до другої фази раковецької локальної групи – типу Мерешовка-Четецує III (Рижов 2003, с. 142). Т. М. Ткачук відніс її до синхронної першої фази шипинецької локальної групи, водночас виокремлюючи і мерешовські риси, що вказує на контактні взаємпливи (Ткачук 2015, с. 55).

Цьогоріч автору вдалось визначити, що за планувальною формою поселення є підтрикутним, а приблизна його площа (частина заходить у ліс) сягає близька 10 га, зі сходу обмежується розораним яром.

На поверхні було зібрано велику кількість столового посуду, а також фрагменти кухонної кераміки, крем'яні та кам'яні знаряддя праці, уламки обмазки. Столовий посуд декорований чорним монохромним орнаментом, наразі проходить камеральну обробку.

Трипільське поселення Голосків II розташоване на схід від села (за 600 м від церкви по прямій), на високому мисовидному виступі, обмеженому із заходу ши-

рокою долиною р. Смотрич, де вона робить меандр (лівий берег), а з північного сходу – глибокою балкою, по якій, можливо, біг струмок, що впадав у р. Смотрич.

Пам'ятку відкрито 2020 р. розвідкою автора та студентів К-ПНУ ім. І. Огієнка (О. Белік, І. Ях'єв), вона займає невелику ділянку виступу, площею близько 1 га. Можливо, що зі сходу та заходу напільну сторону обмежували два розорані яри. Серед підйомного матеріалу зустрічаються фрагменти посуду та обмазки. На жаль, керамічні знахідки з обкатоною поверхнею не дають змоги визначити відносну хронологію пам'ятки.

Трипільське поселення Ходорівці урочище Паук розташоване на південь від села на правому березі р. Кармалітанки. Пам'ятку відкрито 1948 р. краєзнавцем М. С. Борковським (Старенький, Левінзон 2018 b), в урочищі Паук ним було виявлено 3 трипільські поселення, з них найбільш цікавим є Паук I, відкрите 1956 р (Борковський 1970).

С. М. Рижов відніс матеріали з цієї пам'ятки до другого ступеню середньої фази петренської групи етапу СІ (Рижов 2003, с. 142), Т. М. Ткачук, підтримавши цю думку, також визначив і наявність у керамічному комплексі окрім петренських ще й шипинецькі риси, що вказує на входження пам'ятки до відповідної контактної зони (Ткачук 2015, с. 56).

Нами було зафіксовано залишки одного з трьох поселень, проте через те, що площа вже була засіяною, детальну розвідку провести не вдалось. Сподіваємось, що наступного археологічного сезону нам пощастить локалізувати ці пам'ятки та визначити їх площу.

Таким чином, автору вдалось деталізувати археологічну карту трипільських пам'яток Ка'янеччини, зокрема, було відкрито 1 нове поселення, а щодо 5-ти, було уточнено локалізацію, планування, стан збереження тощо. Сподіваємось, що здобута інформація стане в нагоді вітчизняним науковцям під час подальшого дослідження та охорони археологічних старожитностей Середнього Подністров'я.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борковський, Н. С. 1965. Трипольское поселение Голосово. В: Винокур, І. С. (ред.) *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький, с. 68-69.
2. Борковський, М. С. 1970. Поселення розвинутого Трипілья «Паук-1» поблизу с. Ходорівці. В: Винокур, І. С. (ред.) *Тези доповідей III Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, с. 107.
3. Захар'єв, В., Шпаковський, С. 2017. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський. В: Заремба, О. О та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, 1. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 290-294.
4. Кучугура, Л. І. 1992. *Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області*. НА К-ПДІМЗ.
5. Левінзон, Є. 2019. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілья). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 37-44.

6. Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*: Київ: «КОРВІН ПРЕСС», с. 140-145.

7. Сіцинський, Ю. 1930. Матеріали до археології Західного Поділля. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*. Київ, с. 25-44.

8. Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. 2018 а. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 8-26.

9. Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018 б. До 100-річчя М. С. Борковського – дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349-356.

10. Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів ВІІ і СІ на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 52-57. Кучугура, Л. 1992.

11. Трембцький, А. 2016. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) В: Заремба, О.О. (ред.) *Археологія і Фортифікація України: зб. мат-лів VI Міжнар. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 344-348.

Отримано: 7.05.2020

Кулеш А. С.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

ПАМ'ЯТКИ ПІЗЬНОГО ТРИПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРА

Стаття присвячена археологічним пам'яткам трипільської культури на території міста Житомира.

Ключові слова: *городська локальна група, пізнє трипільля, поселення, кераміка, прясельця.*

На території сучасної Житомирщини трипільські племена з'явилися на пізньому етапі розвитку культури – етапі С ІІ. Трипільські племена мігрували з території Середнього Подністров'я та утворили на території Східної Волині городську локальну групу пам'яток, яка датується 3200–2650 рр. до н.е. Цей період характеризується кризою ранньоземлеробської економіки та розпадом єдиної культури на ряд локальних варіантів. Занепад землеробства, спрощується система суспільства, зникають осередки гончарства. Це період переходу від неоліту до раннього бронзового віку (Корвін, Бурдо 2008, с.192).

В районі Житомира пізньотрипільські племена з'являються в період з 3100 по 2700 рр. до н.е. Пам'ятки та окремі знахідки городської групи відомі в трьох пунктах на території міста. Це поселення відкритого типу в районі Бердичівського мосту, Замкової гори і Видумки. Їх площа складає від 0,35 до 1,6 га (Тарабукін, 2017, с.75).

В історичній частині м. Житомира розташована Замкова гора. Вона представляє собою останець при злитті р. Кам'янки та струмка Рудавки. Її висота від підосви до вершини складає 35 метрів. У 1984–1985 рр. на північних та південно-західних схилах гори, особливо на присадибних ділянках, розташованих вздовж вул. Замкової, були зібрані фрагменти ліпного посуду прикрашені конічними наліпами по боках та мотузковим орнаментом на лицевій стороні, а також окремі крем'яні знаряддя праці, характерні для пізньотрипільської культури.

Випадкові знахідки пізньотрипільських артефактів на території Замкової гори продовжувались тривалий час. У 2013 р. тут виявлено дуже цікаву знахідку – прясельце з орнаментом у вигляді 3 вертикальних рисочок розчленованих 4-5 поперечинами та 2 хвилястими лініями між ними. На денці зображення у вигляді кола, утвореного 11 крапковими заглибленнями. Орнамент характерний для прясельць городсько-волинської групи пам'яток.

У жовтні – грудні 2017 р. на Замковій горі проводили дослідження науковці Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ. В процесі розкопок серед інших об'єктів були виявлені два, які відносились до періоду енеоліту. Зокрема, об'єкт № 4 був виявлений на глибині 0,7–0,8 м. від рівня сучасної поверхні.

У верхній частині яма мала округлу форму розмірами 1x1,03 м. Під час зачистки контур розширився і представляв заглиблення неправильних напівсферичних обрисів із обрізаним у північній частині та похилими по діагоналі краями, розмірами із заходу на схід – 2,05 м та із півдня на північ 0,92–1,54 м. У центральній частині яма грушеподібної форми з розширеною північною та звуженою південною частинами, завдовжки із півдня на північ – 1,48 м, при ширині 0,56–1,06 м, глибиною від рівня денної поверхні 0,70–0,92 м. (Петраускас, Ієвлев, Тарабукін, Хададова 2019, с. 28–29).

На поверхні і в заповненні ями були знайдені фрагменти вінець, стінок і денць ліпного посуду пізньотрипільської культури прикрашені характерним мотузковим або ямковим орнаментом та конічними виступами по боках, глиняні прясельця, а також уламки печини, у тому числі із відбитками елементу дерев'яної конструкції, кам'яні та крем'яні вироби, кістки тварин і річкова черепашка. Деякі фрагменти кераміки були пофарбовані червоною вохрою.

Трипільські матеріали були також виявлені в заповненні об'єкту №5. Це були фрагменти ліпного посуду та кістки тварин. Окремі знахідки енеолітичного часу були виявлені і в заповненні об'єктів №1 і 2. Це також фрагменти кераміки та прясельця з накольчастим орнаментом, крем'яні вироби, уламки печини. Безпосередньо до трипільської культури відноситься об'єкт № 4, вірогідно яма господарського призначення (Петраускас, Ієвлев, Тарабукін, Хададова 2017, с. 19).

На південній околиці Житомира, на березі річки Тетерів, біля Бердичівського мосту в 1982 р. було виявлено трипільське поселення городського типу. Воно займає верхню частину мисоподібного підвищення правого берега річки. висота над рівнем води – 28–31 м. Площа поселення – близько 1,57 га. Впродовж тривалого часу на поселенні проводились лише розвідувальні роботи, які полягали у зборі підйомного матеріалу.

Підйомний матеріал складався з фрагментів ліпного посуду, пофарбованого вохрою або прикрашеного шнуровим та ямковим орнаментом та конічними наліпками, прясельцями та уламками антропоморфних статуеток, крем'яними виробами (Тарабукін 2017, с. 77).

Археологічне дослідження поселення було здійснено у 2019 р. Житомирською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом А. Петраускаса за участю викладачів та студентів ЖДУ імені Івана Франка. Була досліджена більша частина поселення, зроблені креслення. Під час розкопок вдалося знайти фрагменти глиняного посуду, прикрашені шнуровим орнаментом, крем'яні відщепи зі слідами обробки, кам'яну зернотерку і уламок, можливо, антропоморфної стели.

Слід зазначити, що з моменту виявлення територія поселення була спланована землерийною технікою, яка пошкодила культурний шар, що призвело до перевідкладення культурних прошарків, тому і більшість знахідок зафіксувати в первісному положенні не вдалося.

Ще одне поселення було виявлене в 50-х рр. XX ст. в північно-західній частині міста в районі Видумка. Воно займає верхню площадку мисоподібного підвищення лівого берега р. Крошенка. Висота над рівнем води – близько 6 м. Воно має маленьку площу – 0,35 га. Більша частина пам'ятки зайнята приватнимигородами, тому там проводились лише розвідки та збір підйомного матеріалу. Він складався із фрагментів ліпного посуду, уламків глиняних прясельць, фрагментованих антропоморфних статуеток, крем'яних скребачок, кам'яних сокир (Тарабукін 2017, с. 81).

Слід зазначити, що на територіях, прилеглих до Житомирського району розташовані дві епонімні пам'ятки пізнього Трипілля періоду СІ. Це Троянів (26 км від Житомира) та Городське (48 км від Житомира). Аналізуючи ці пам'ятки ми бачимо багато спільного в облаштуванні поселень та матеріальній культурі. Але на відміну від Житомира, там збереглися рештки житлових помешкань. Зокрема в Троянові виявлено 17 наземних та землянкових жител, які утворювали коло. Це традиційне для Трипільських поселень планування. Саме поселення розташовувалось на мису правого берега р. Гнилоп'ять. На пам'ятці виявлена кераміка – ціла та фрагментована, подібна до кераміки з житомирських поселень. Орнаментована шнуровим орнаментом та наліпками, а також внутрішня поверхня більшості посуду пофарбована червоною фарбою. Подібні до знайдених в Житомирі і антропоморфні статуетки та прясельця, прикрашені накольчастим орнаментом. Всього знайдено 46 уламків антропоморфних статуеток та 76 цілих прясельць та 56 уламків (Белановская, Шмаглій 1959, с.125-128).

У 30–50-х рр. XX ст. проводились дослідження поселення в Городську В. Петровим, Є. Кричевським, М. Макаревичем. Поселення розташоване на високому мису над заплавою р. Тетерів. Були виявлені залишки дуже зруйнованих наземних споруд та господарських ям, заповнених кістками тварин та фрагментами кераміки. Було виявлено велику кількість знарядь праці та зброї, які свідчили про місцеве їх виробництво. Виявлені керамічні вироби, прикрашені шнуровим орнаментом, штампованим орнаментом та мальований чорним розписом, харак-

терним для Пруто-Дністровського межиріччя. Більшість посуду неорнаментована, всередині покрита шаром червоного ангобу (Відейко, Відейко 2016, с. 12-20).

Антропоморфні статуетки та прясельця також подібні до знайдених на території Житомира. Але у декоруванні городських прясельць переважає лінійний орнамент, тоді як прясельця з території Житомира прикрашені частіше накольчастим орнаментом, тобто більш подібні до троянівських.

Отже, зважаючи на подібність матеріальної культури, зокрема керамічного комплексу, ми можемо стверджувати, що трипільські пам'ятки на території Житомира, Троянова, Городського та інших пунктів на території південно-східної Житомирщини, лишили по собі представники однієї групи пізньотрипільського населення, яке мігрувало з південно-західних територій.

Серед спільних ознак знахідок з території Житомира та прилеглих територій виділимо наступні:

- розташування поселень на високих мисах корінних берегів річок;
- орнаментування посуду шнуровим орнаментом, подовженими наліпками;
- фарбування внутрішньої поверхні посуду червоною вохрою чи червоним ангобом;
- форми прясельць конічні, біконічні та плоскі, прикрашені орнаментами, зробленими наколами або прорізними лініями;
- наявність однотипних антропоморфних статуеток – стоячих з «німбами» і наскрізними проколами по краях.

Ряд дослідників звертають увагу на вплив інших археологічних культур на пізньотрипільську, зокрема це добре помітно на житомирських пам'ятках. Це такі західні культури як Баден, культура лійчастого посуду та культура кулястих амфор. На думку М.Ю. Відейка (Відейко, Відейко 2016, с. 21) на прикладі пам'яток городського типу, до яких відносимо і житомирські поселення, ми бачимо не занепад Трипільської культури, а її етнокультурну трансформацію під впливом інших культур та в процесі пристосування до нових реалій життя в природних умовах Волині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белановская, Т.Д., Шмаглей, Н.М. 1959. Позднетрипольское поселение с. Троянова Житомирской области. *КСИА*, 8, Киев, с. 125-128.
2. Відейко, М.Ю., Відейко, М.М. 2016. *Поселення Трипільської культури у Городську*. Житомир: ФОП Левковець.
3. Корвін, О.Г., Бурдо, Н.Б. 2008. Україна в епоху енеоліту. Трипільська культура в Україні. *Україна: Хронологія розвитку*, 1, Київ: КВІЦ.
4. Петраускас, А.В., Ієвлев, М.М., Тарабукін, О.О., Хададова, М.В. 2017. *Звіт про археологічні дослідження на Замковій горі в м. Житомирі у 2017 р.*
5. Петраускас, А.В., Ієвлев, М.М., Тарабукін, О.О., Хададова, М.В. 2019. Розкопки на Замковій горі в м. Житомирі. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: Стародавній Світ, с. 28-29.
6. Тарабукін, О.О. 2017. *Житомир у давнину*. Житомир: О.О. Євенок.

Отримано: 11.04.2020

Маринович Н. З.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР МІЖ ЗАХІДНИМ БУТОМ І ДНІПРОМ

У статті подано результати досліджень поселень культури кулястих амфор, що існувала на території України в XXV–XXIII ст. до н.е. До середини XX ст. поселення даної культури залишалися невідомими через слабо насичений шар, що сприяло виникненню думки нібито поселень цієї культури не існувало в Україні взагалі. Але дослідження наступних десятиліть довели протилежне.

Ключові слова: культура кулястих амфор, поселення, епоха бронзи.

Культура кулястих амфор датується серединою – другою половиною III тис. до н. е. Після розпаду спільноти Кукутені-Трипілля, терени України стали відкритими для міграції носіїв культури кулястих амфор. Вони заселяли Правобережний Лісостеп та Полісся, вийшли в районі Києва на лівий берег Дніпра (Гаврилюк та ін. 1996, с. 137). Виділив її німецький археолог А. Гетце у 1900 р., а назву ввів інший відомий німець-археолог Густаф Косино за характерними ознаками – посудом круглої форми з циліндричною чи конічною шийкою і з двома (іноді чотирма) вушками для підвішування. На території України поділяється на два локальні варіанти – волинський та подільський (Березанская і др. 1985, с. 281).

Недостатнє обстеження районів, де була поширена культура кулястих амфор призвело до того, що до середини XX ст. поселення даної культури залишалися невідомими. Також існувала думка, що поселень цієї культури не існувало в Україні взагалі через характер пам'яток, адже у них тонкий і слабо насичений шар (Березанська, Пясецький 1979, с. 77).

У 1970 р. В. К. Пясецький виявив поселення культури кулястих амфор поблизу с. Славута Хмельницької області. Воно відкрите в заплаві берега р. Горинь, нижче впадіння в неї невеликої притоки – р. Утки. Там є невисоке підвищення площею 150х50 м, де і зафіксовано залишки поселення.

У 1973–1974 рр. сліди чотирьох поселень простежені В. К. Пясецьким в Житомирській області, а саме в селах Хічів, Неверівка, Воровське Хорошівського району і селі Горбулів Черняхівського району.

Також у центральній частині Житомирської області знайдено майстерні по виготовленню та обробці крем'яних знарядь, що належать до культури кулястих амфор. До них можна віднести майстерню, виявлену на схід від с. Рудня-Шляхова Хорошівського району.

Варто зазначити, що приналежність майстерень до культури кулястих амфор визначається тим, що носії даної культури в цьому регіоні використовували для виготовлення знарядь кремій сірого кольору з більш світлими плямами. Відщепи з такого кременю знайдено на даних поселеннях. На стоянках і поселеннях інших культур він майже не зустрічається (Березанська, Пясецький 1979, с. 79).

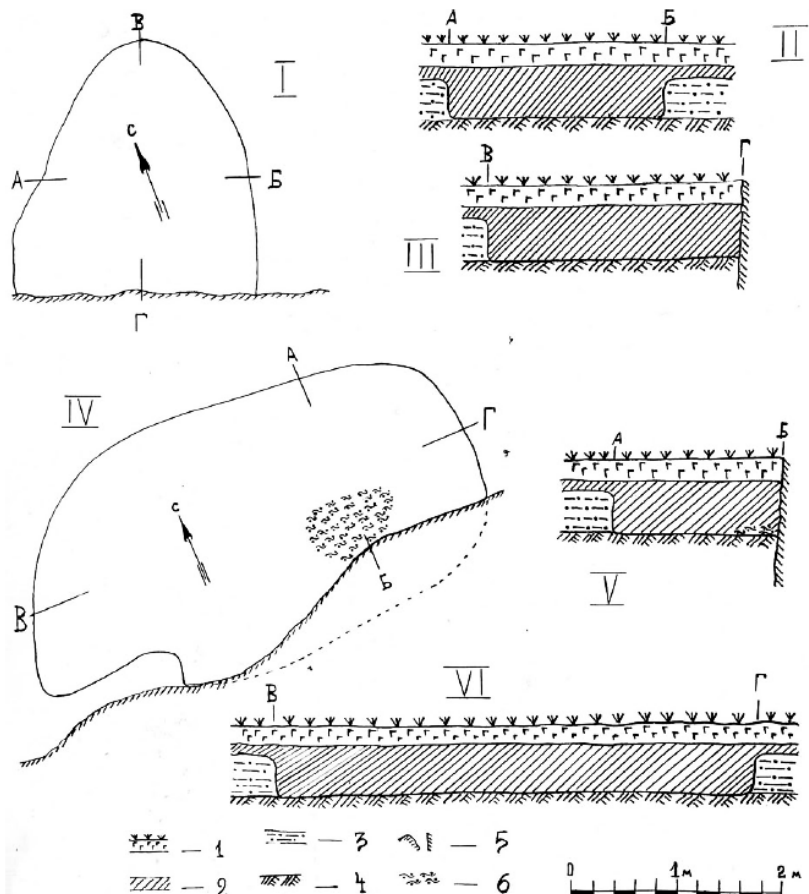

Рис. 1. Межиріччя, 1978. Плани і розрізи жител III і IV: I–III – план і розрізи по лініях А–Б і В–Г житла III; IV–VI – план і розрізи по лініях А–Б і В–Г житла IV. 1 – сучасний горизонт і гумус; 2 – чорнозем; 3 – супісок; 4 – материк; 5 – край кар'єру; 6 – деревне вугілля (Сवेशников 1983, с. 12)

У 70-х рр. XX ст. було організовано археологічні експедиції у Рівненську область, головним здобутком яких стали розкопки у 1978–1979 рр. поселення культури кулястих амфор волинської локальної групи в с. Межиріччя Млинівського району Рівненської області. Роботи проводили В. Конопля та І.Сवेशников. На цій багатoshаровій пам'ятці було виявлено два житла та дві господарські ями культури кулястих амфор (Сवेशников 1983, с. 12) (рис. 1). Житла – невеликі напівземлянки неправильної-овальної форми. Розмір першого – довжина – 2,3 м, ширина – 2,3 м, глибина – 0,65 м від сучасної поверхні. Друге житло виявлено на відстані приблизно 1 м на захід від першого, це також овальна півземлянка

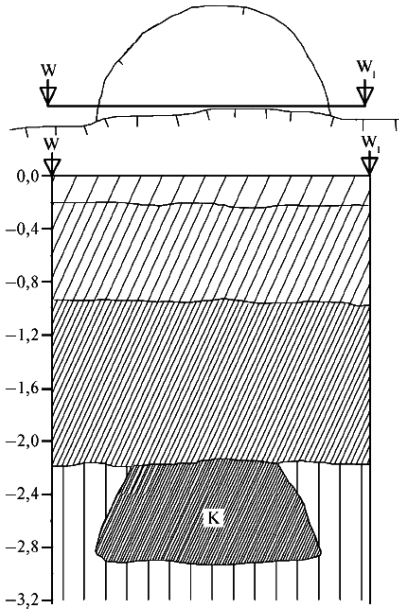

Рис.2. Бродів, об'єкт К
(Позіховський, Бунятян 2012, с. 58)

розміром 2,6×4,7 м. У заповненні жител знайдені кераміка, крем'яні та кістяні вироби, кістки тварин. Господарські ями були округлими. Кераміка з поселення була неорнаментованою (Юхимчук 2014, с. 392).

Наприкінці 1970-х рр. в селі Бродів Рівненської області О.А. Бондарчук виявив сліди поселення, яке розташовувалось на північ від села на надзаплавній терасі лівого берега Горині. У 2008 р. у місці найбільшого скупчення знахідок О.Л. Позіховський і В.О. Самолук заклали розкоп площею 23,8 м² і шурфи. Об'єкт культури кулястих амфор (за польовою документацією, об'єкт К) частково зруйнований. В її долівці виявлено нижню частину округлої в плані ями діаметром 1,1 м, що розширювалася до дна – 1,7 м. Висота вцілілої частини 0,7 м (Позіховський, Бунятян 2012, с. 58) (рис. 2).

Поселення культури кулястих амфор були виявлені в Жовківському районі Львівської області в 2010 р. під час

обстеження земельної ділянки, яка відводилася під будівництво вугільної шахти «Любельська 1–2». Виявлено матеріали п'яти культурно-хронологічних горизонтів. Саме третій горизонт представлено матеріалами культури кулястих амфор. До цього часу належать і залишки наземного житла розмірами 11×23 м. Виявлено уламки ліпного посуду (частини амфор і мисок) сіро-жовтого та світло-коричневого кольорів (Милян та ін. 2011, с. 239). Дане поселення є найбільше з поселень культури кулястих амфор, які досі досліджували на території Львівщини.

Також в 2012 р. відкрито споруду культури кулястих амфор на поселенні в урочищі Високий Берг біля села Хрінники Рівненської області. Поселення недостатньо вивчене через слабко насичений культурний шар (Козак, Прищепа 2011, с. 295). Споруда мала неправильно-овальну форму розмірами 1,9×1,8 м, глибина 1,05 м від рівня виявлення. У заповненні виявлено розвали чотирьох посудин культури кулястих амфор, уламки ще двох посудин і трикутний у перетині крем'яний серп (Козак, Прищепа, Ткач 2013, с. 296). У заповненні інших споруд та ям виявлено уламки ліпних посудин, в тому числі орнаментовані вінця культури кулястих амфор (Козак, Прищепа, Войтюк 2014, с. 203).

Отже, на ранньому етапі епохи бронзи на зміну трипільській культурі приходять племена культури кулястих амфор, основна територія поширення якої – Середня Європа. Аналізуючи вищезазначений матеріал, можна сказати, що до серед-

ини XIX ст. через недостатнє обстеження районів, де була поширена культура кулястих амфор поселення даної культури залишалися невідомими. Тоді ж існувала думка, що поселень цієї культури не існувало в Україні взагалі. Але дослідження І. Свешнікова, С. Березанської, Д. Козака та інших доводять протилежне.

Список використаних джерел та літератури:

1. Березанская, С., Круц, В., Телегин, Д. и др. 1985. *Археология Украинской ССР*. Т.1. Киев : Наук. Думка.
2. Березанська, С., Пясецький, В. 1979. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні. *Археологія*, 30, с. 75-82
3. Гаврилюк, Н. О. та ін. 1996. *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка.
4. Козак, Д., Прищеп, Б. 2013. Нові знахідки культури кулястих амфор біля с. Хрінники. *Археологічні дослідження в Україні – 2012*. Київ: ІА НАНУ, с. 295-296
5. Козак, Д., Прищеп, Б., Войтюк, О. 2014. Роботи на поселенні в урочищі Високий Берег біля с. Хрінники Рівненської області. *Археологічні дослідження в Україні – 2014*. Київ: ІА НАНУ, с. 203-206
6. Козак, Д., Прищеп, Б., Ткач, В. 2013. Дослідження поселення Хрінники 11. *Археологічні дослідження в Україні – 2012*. Київ: ІА НАНУ. с. 296-297
7. Миллян, Т., Сало, Б., Назар, І., Чорний, А., Фіцко, М. 2011. Дослідження багатощарових поселень Любеля 1 та 4 у Львівській області. *Археологічні дослідження в Україні – 2010*. Київ: ІА НАНУ, с. 239.
8. Позіховський, О., Бунятян, К. 2012. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога. *Археологія*, 30, с. 54-66.
9. Свешников, И. К. 1983. *Культура шаровидных амфор*. Археология СССР. *Свод археологических источников*, В1–27.
10. Юхимчук, К. 2014. Внесок Ігоря Свешнікова у дослідження культури кулястих амфор. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 18, с. 387-399.

Отримано: 3.05.2020

Якимчук Т. В.

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

ВИНИКНЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ЗНАРЯДЬ ОРНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

У статті розглядається виникнення та удосконалення знарядь орного землеробства, їхні різновиди та особливості, зокрема і українські знахідки, які вказують на виникнення орного землеробства в Україні на рубежі IV–III тис. до н. е.

Ключевые слова: орне землеробство, рало, наральник, плуг, експериментальна археологія.

Про виникнення і розвиток орного землеробства довгий час вчені робили висновки на основі знахідок металевих елементів рала, а саме наральників та чересел. Проте, є нечасті випадки, коли трапляються і знахідки дерев'яних рал або їх зображень. В Україні у 1960 р. біля с. Полісся Чернігівської обл., на дні болота було знайдено дерев'яне рало, датоване за допомогою радіокарбонového методу

1390 р. до н.е. (Шрамко 2012, с. 48). У 2000 р. на березі Хрінницького водосховища Волинською експедицією Інституту археології НАН України знайдено найдавніше зображення орного землеробського знаряддя – рала. Воно було нанесене на неолітичній посудині, яка датується рубежем IV–III тис. до н. е. і є найдавнішим в Європі. Оскільки, зображення рала було досить реалістичним і піддавалося комп'ютерній обробці, завдяки цьому дослідникам вдалося його реставрувати і перевірити функціонально (Унікальна історія ...).

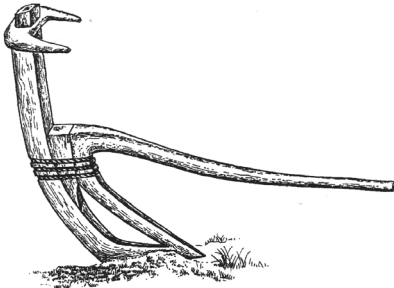

Рис. 1. Реконструкція «Демидівського рала»
(Д. Козак, І. Ковтун). Малюнок І. Ковтун
[2, с. 13]

з функціональної сторони розглядати цей інструмент як борознувальне знаряддя, а не плуг. Трискладова і досить ефективна, з точки зору функціональності, конструкція кожної з частин ставить це знаряддя праці в ряд феноменів давніх землеробських культур (Козак та ін. 2004, с. 8).

Та незважаючи на ці знахідки, поширеною залишається думка про те, що перші орні знаряддя з'явилися в Передній Азії, де були необхідні природні умови (Мерперт, Мунчаев 1971), а звідтіля перші рільничі знаряддя почали розповсюджуватися в інші краї (Шрамко 2012, с. 48). В період неоліту з'явилося рало із запряженими в нього волами. Ним орач, за допомогою пари волів міг обробити легше і швидше, ніж його предки, набагато більшу площу поля. Ґрунт, при такому способі обробки, розпушувався краще, що збільшувало його родючість (Малинова, Малина 1988, с. 48, 51).

За часів переходу від бронзового до залізного віку в Месопотамії з'являються наральники. Це прості пристрої для захисту дерев'яних рал від тертя об ґрунт. Звідси вони, очевидно, поширюються і по всій Європі. Зокрема, на поселенні зрубної культури Тюбак у Приураллі виявлено бронзовий наральник Месопотамського типу (Шрамко 2012, с. 48).

У період латену в Європі з'явилося знаряддя оранки з залізним симетричним наральником. Римляни його вдосконалили і створили тип асиметричного наральника, який частково перевертав (відвалював) землю. Таке рало пізніше використовували і наші предки слов'яни.

Експеримент з ралом такого типу провели учасники литовської експериментальної експедиції. Для оранки вони застосували дві дубові репліки рала,

виготовлені за археологічними знахідкам в Ваале (ФРН) і Дострупі (Данія). У більш простого типу з Балі епохи бронзи (1500 р. до н. е.) гряділь і ральник становили єдине ціле. Вставним елементом був тільки вертикальний направляючий кіл з поперечною рукояткою. Рало зробили в полегшеному варіанті вагою 6 кг. Конструкція другого рала (500 рр. до н. е.) була складніше. Вона складалася з п'яти частин. Довжина гряділя становила понад півтора метрів (трохи коротше, ніж у оригіналі, так як передбачалося використовувати кінську упряжку, а не биків), а висота рала із вставленим поперечним руків'ям дорівнювала 120 см. Довжина приставного наральника, закріпленого клинами, становила 30 см, а загальна вага рала – 8,5 кг.

Ралом типу Валле зорали поле площею 1430 м² за 2 год. 50 хв., що перевищило продуктивність ручної праці в 40-50 разів. Поперечна оранка тієї ж ділянки, яка покращила якість його обробки, зайняла 2 год. 30 хв. Іншим ралом (Доструп в Данії) орали поле з глинистим ґрунтом, сильно затверділим через дванадцятиденну спеку. У рало був запряжений кінь, якого вів за вуздечку помічник. Орач йшов за ралом і вдавлювало ральник в землю. Ральник заглиблювався в ґрунт на глибину 30-35 см і відвалював його на обидві сторони. Поле площею 250 м² зорали за 40 хвилин. Одну борозну довжиною 25 м зорали за 30-60 секунд. Продуктивність рала порівняно з ручними знаряддями була очевидною. Ефективність рала падала, коли його застосовували в обробці поля з трав'янистою (кам'янистою подекуди) або нерівною поверхнею. При густому переплетенні коренів, коли опір досягав 40 кг/см, працювати з ралом типу Доструп ставало неможливо. Застосування рала типу Балі на трав'янистій ділянці було кілька ефективніше, так як його робоча частина вужча і загострена, легше розривала коріння трав, утворюючи вузьку борозну (Малинова, Малина 1988, с. 51-52).

Латенські наральники можна поділити на дві великі групи: ілліро-кельтські (втульчасті) та гето-фракійські (черешкові). Ілліро-кельтські наральники мають (рис. 3, 1-5) порівняно велику, зазвичай незамкнуту втулку та широку робочу частину, яка на ранніх екземплярах трохи заокруглена, а на пізніших – загострена. Загалом пізні наральники мають більш видовжену та загострену фор-

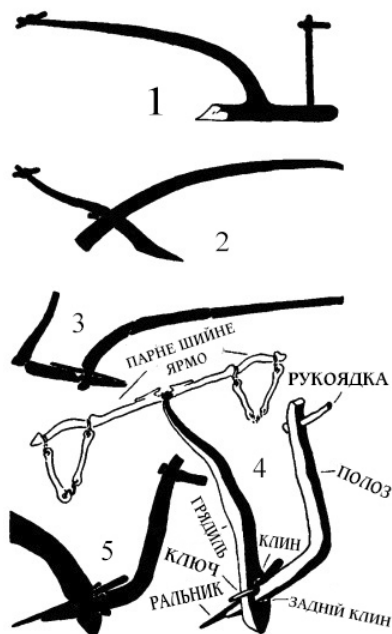

Рис. 2. Рала. 1 – рало типу Ваале, 2 – рало типу Доструп, 3,4,5 реконструкції знайдених рал [3, с. 48]

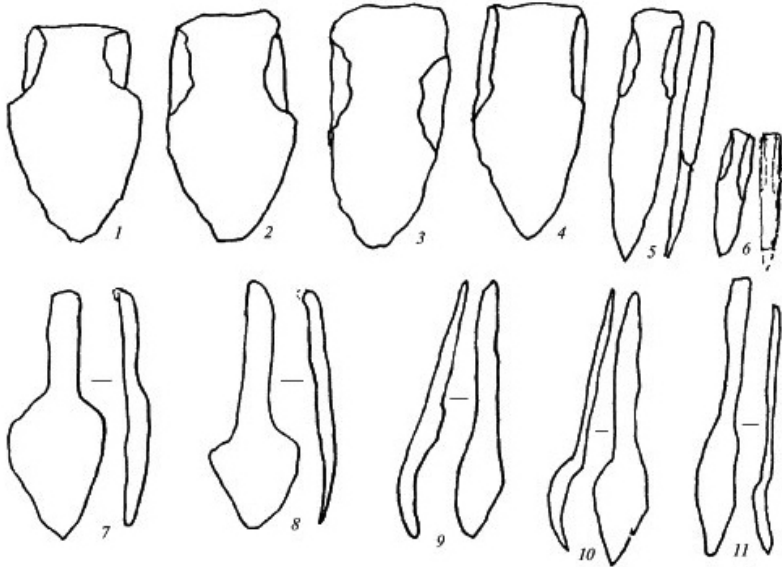

Рис. 3. Форми наральників: 1-5 – ілліро-кельтського типу; 6 – малі втулкові месопотамського походження; 7, 8 – перший варіант гето-фракійських наральників; 9-11 – другий варіант гето-фракійських наральників [7, с. 51]

му (Шрамко 2012, с. 51). Саме наральники із втулкою набули найбільшого поширення у I тис. н.е. Збільшення деталей орних знарядь праці припадає на пізноримський час, в тому числі і на Тернопільщині. Зокрема в Усті Борщівського району на черняхівському поселенні знайдено втульчатий наральник.

Поруч із наральниками, трапляються і знахідки чересел – вертикальних ножів для підрізування трави, що свідчить про подальше удосконалення рала. Чересла знайдено в Грицівцях Збараського та Очеретному Кременецького районів (Строцьонь 2008, с. 76-77).

Питання про місце та час виникнення плуга дуже складне і навряд може бути вирішене остаточно на ґрунті відомих нині джерел, але однозначно, що передувало винайденню плуга саме використання чересла. М. Брайчевський, наприклад, вважав що чересло свідчить про наявність плуга (1, с. 36). Дуже важливий експеримент зробила Г. Лерх. Вона використала справжнє рало, знайдене в Данії, та перетворила його на плуг, додавши дерев'яні частини, які в археологічному матеріалі зазвичай відсутні, а також чересло. Звичайно, могла бути й інша конструкція, але дослідниця своєю реконструкцією показала, що рало можна швидко перетворити на плуг, додавши відвал і чересло (Шрамко 2012, с. 52).

Отже, ми коротко розглянули деякі аспекти питання про виникнення і розвиток знарядь орного землеробства. Зображення найдавнішого рала в Україні припадає на рубіж IV–III тис. до н. е. і є найдавнішим в Європі.

З використанням заліза збільшується кількість знахідок металевих деталей рал – наральників. Пізніше з'являється і чересло, як черговий крок на шляху до винайдення плуга.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайчевський, М. Ю. 1964. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний аспект). Київ: Наукова думка.
2. Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А., Шкоропад, В. В. 2004. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ: Інститут археології НАН України.
3. Малинова, Р., Малина, Я. 1988. Прыжок в прошлое: эксперимент раскрывает тайны древних эпох. Москва: Мысль.
4. Мерперт, Н. Я., Мунчаев, Р. М. 1971. Раннеземледельческие поселения северной Месопотамии. *Советская археология*, 3, с. 141-169.
5. Строць, Б. 2008. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль: Астон.
6. Унікальна історія Європи захована біля Хрінницького водосховища (online). Url: http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=45&Itemid=72&limitstart=30 (Дата звернення 15.05.2020).
7. Шрамко, Б. А. 2012. Основні етапи розвитку орного хліборобства. *Археологія*, 1, с. 48-53.

Отримано: 28.04.2020

Слюсар Д. Ю.

*Львівський національний
університет імені Івана Франка*

ПРО ВПЛИВ ФАКТОРУ СЕЗОННОСТІ НА ОРІЄНТАЦІЮ ПОКІЙНИКІВ З МОГИЛЬНИКІВ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається питання впливу змін пір року на орієнтацію в похованнях висоцької культури. Проаналізовано ймовірні причини появи відхилень від переважаючої традиції захоронення небіжчиків. Наведено окремі приклади захоронень з відхиленнями та простежено певну відмінність у їх співвідношенні на різних могильниках.

Ключові слова: *могильники, орієнтація, висоцька культура, зміна сезонів, пізній період розвитку, відхилення.*

Одним з найважливіших елементів поховальної обрядовості, який фіксують археологи під час розкопок на могильниках є орієнтація покійника. У сучасних умовах, маючи компас або будь який інший прилад, визначити сторони світу з точністю до градуса не складає якихось особливих проблем, однак в доісторичні часи без відповідних знань це завдання було однозначно не з легких і потребувало особливих спостережень. Зазвичай, досліджуючи давній некрополь, рідко трапляється щоб усі покійники зберігали сталу орієнтацію відносно однієї зі сторін світу. Переважно дослідники фіксують певні відхилення від одного, домінуючого напрямку. Давнє населення знало і уміло визначати 4 основні сторони світу: Пн., Пд., Зх., Сх., і робило це, очевидно, за сонцем, культ якого був присутній чи не у кожній землеробській культурі від неоліту до середньовіччя. Підтвердженням цього є наявність різноманітних символів і солярних знаків

на посуді цих культур. Що ж до інших, проміжних напрямків, якими є Пн-Зх., Пн-Сх., Пд-Зх., Пд-Сх., то в тогочасних умовах точне їх визначення, по-перше, було неможливим з об'єктивних причин, а по-друге, не несло якогось смислового навантаження, оскільки навіть у теперішні часи їх використовують лише для уточнення 4 основних. Виходячи з цього, орієнтація поховань за проміжними напрямками може бути пов'язана з певними порами року, у період яких відбувалось захоронення.

Вперше на цей фактор звернули увагу В. В. Генінг і В. Ф. Генінг (1985, с.136-152), розробивши окрему методику для визначення сезонності захоронення на основі просторового розташування людських скелетів. Послугуючись цією методикою, спробуємо проаналізувати орієнтації поховань у висоцькій культурі. Для цього були використані матеріали 4 могильників: з Висоцька (розкопки 1929 р. Т. Сулімівського і 1951 р. В. Канівця), Лугового-Чех (розкопки 1895-1898 рр. І. Шараневича та М. Грушевського), Гончарівки (розкопки 1952 р. В. Канівця) і Петрикова (розкопки 1995-1998 рр. М. Бандрівського). З 222 інгумаційних поховань на могильнику у Висоцьку 118 кістяків лежали головами на Пд., 44 – на Пд-Зх., 49 – на Пд-Сх. У 9 випадках орієнтацію встановити не вдалось, а 3 скелети були розміщені головою до Пн. Схожа ситуація простежується на могильнику у Петрикові. З 85 виявлених тілопокладень, 38 скелетів розташовувалися головами на Пд., 29 – на Пд-Зх. і лише 2 – на Пд-Сх. У 18 могилах просторова орієнтація людських останків не засвідчена, або ж була представлена рідкісними, відмінними від вищезгаданих, варіантами. На могильнику в Луговому з 66 інгумаційних поховань 10 мали південну орієнтацію, 6 – південно-західну, 20 – південно-східну і 30 – не встановлену. Нарешті, у Гончарівці, де було відкрито 8 інгумаційних захоронень, 2 кістяки орієнтовані на Пд., 3 – на Пд-Зх., 1 – на Пд-Сх. і 2 – не встановленого або ж дещо іншого розташування.

Отже, у комплексах вищеописаних могильників присутні поховання переважно південної та південно-західної просторової орієнтації. За спостереженнями дослідників найбільша кількість смертей припадає на зимово-весняний період (Генінг, Генінг 1985, с.140), що спричинено ростом хвороб, суворішим кліматом, а в час неврожаю навіть голодом. Виходячи з цього, більша кількість поховань з певним відхиленням від основної осі буде вказувати на зимовий період, тоді як менша – на літній. Найкраще це припущення підтверджується результатами досліджень могильника у Петрикові, де значна кількість могил має південну і південно-західну орієнтації. За схемою В. В. і В. Ф. Генінгів більшість захоронень цього могильника мала б виникнути у осінньо-зимово-весняний період, а населення, яке його залишило, визначало південний напрямок за сходом Сонця (Генінг, Генінг 1985, с.140). Інші ж поховання, зокрема орієнтовані на Пд-Сх., можуть бути пов'язані з літнім періодом часу. Аналогічні висновки можна зробити і стосовно могил з некрополя у Гончарівці. Дещо інша ситуація спостерігається на могильнику у Висоцьку, на якому виявлено майже однакове число поховань з орієнтацією до Пд-Сх. і Пд-Зх. Натомість у Луговому Пд-Сх. орієнтація кістяків значно переважає. З огляду на це припускаємо, що зазначений напрямок захоронень на двох останніх пам'ятках міг бути спричинений відмінним від

природного фактором смертності, наприклад збройною сутичкою або ж епідемією якоїсь хвороби. Слід відмітити, що обидва могильники знаходяться на відстані декількох кілометрів один від одного, тому на формування їхніх комплексів могли однаково впливати різні зовнішні чинники. Я. Пастернак припускає, що саме на цій території знаходився племінний центр носіїв висоцької культури (Пастернак 1961 с.417). Опосередкованим підтвердженням ймовірних військових сутичок, які тут могли відбутися, є наявність кам'яних бойових молотів та металевих наконечників списів саме в похованнях Пд-Сх. орієнтації. Зокрема, такі випадки зафіксовано на могильниках у Луговому в похованнях № 35, 40, 49; Висоцьку № 105, 121 (1929 р.), № П-75, П-96 (1951 р.). Водночас простежується цілковита відсутність подібних предметів у могилах з Пд-Зх. орієнтацією. Виключенням з цього є скелет людини із могили № 52А з Висоцька (розкопки Т. Сулімірського 1929 р.), у лівій стегновій кістці якого міцно засів крем'яний наконечник стріли (Sulimirski 1931, S.28-29).

Просторова орієнтація покійників стосовно траєкторії руху сонця є важливим, однак не єдиним чинником у поховальній обрядовості висоцького населення. Не виключено, що на просторове розташування поховань також могли впливати важливі об'єкти, наприклад річка, поселення, культовий центр тощо. Варто зазначити, що майже усі могильники висоцької культури розташовані неподалік різноманітних водних артерій (рік, потоків), а вода, як відомо, завжди відіграла провідну роль у житті та релігії давніх суспільств.

На думку М. Бандрівського традиція захоронення небіжчиків головою на Пд.-Зх. поширюється на пізньому етапі розвитку висоцької культури (Бандрівський 2014, с.472). Ймовірно, такі висновки побудовані на результатах дослідження Л. Крушельницької могильника в Золочеві, де з 94 відкритих поховань 76 могил мали Пд.-Зх. орієнтацію (Крушельницька 1965, с.123). Крім того, саме поховання нижнього горизонту Золочівського могильника дослідник відносить до пізнього періоду (Бандрівський 2014, с.209). Не заперечуючи можливості вищесказаного хочемо зауважити, що переважання зазначеного напрямку кістяків є характерною рисою не тільки пізнього періоду розвитку висоцької культури. Підтвердженням цього можуть бути інгумаційні поховання середнього періоду розвитку культури, які мають просторове відхилення на Пд.-Зх. (Петриків №33, 72, 91, 94, 113, 123, 131; Висоцьке 1929 р. №47; Гончарівка 1952 р. №1, 3, 11). М. Бандрівський відносить їх до ранньокласичного етапу (Бандрівський 2014, с.202), тобто фактично до початку середнього періоду. Цікаві матеріали також були отримані внаслідок дослідження некрополя середнього і пізнього періодів у с. Мильне на Тернопільщині, значна частина поховань якого має Пн. і Пн.-Зх. орієнтацію (Ільчишин 2012, с.419-420). Зрештою, варто вказати також на те, що на час проведення розкопок в Золочеві південна частина могильника вже була повністю зруйнована, а з усієї площі пам'ятки знято верхній шар чорнозему (Крушельницька 1965, с.122). Оскільки поховання висоцької культури зазвичай розташовані на незначній глибині (0,3-0,5 м від сучасної поверхні), не виключено, що якась частина захоронень, в тому числі Пд. чи Пд.-Сх. орієнтації, могла бути знищена ще до приїзду археологів. Виходячи з вищенаведеного вважаємо,

що на даному етапі дослідження пов'язувати поховання з Пд.-Зх. положенням кістяків лише з пізніми проявами висоцької культури немає достатніх підстав.

Отже, на основі аналізу вищезазначених поховальних пам'яток можна зробити висновок, що переважуючим просторовим розташуванням інгумаційних захоронень висоцької культури є Пд. та Пд.-Зх. Відхилення від осі Пд. може мати сезонний характер, що досить добре простежується на могильнику у Петрикові. На разі не до кінця зрозумілим залишається значна кількість поховань Пд.-Сх. орієнтації з Висоцька і Лугового, які б мали виникнути у літку. Оскільки ці пам'ятки розташовані на відстані кількох кілометрів одна від другої, припускаємо, що на виникнення цієї групи захоронень могли вплинути спільні зовнішні фактори – збройні сутички або ж хвороби. Безумовно, проблематика даної статті є лише розвідкою і вимагає уточнень та перегляду із залученням ширшої кількості джерел та аналогій з інших синхронних культур.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський, М.С. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 574 с.
2. Бандрівський, М. 2002. *Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду Висоцької культури*. Львів: Логос. 282 с.
3. Генинг, В.В., Генинг, В.Ф. 1985. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта. В: Генинг В.Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: «Наукова думка», с.136-152.
4. Грушевський, М. 1899. Похоронне поле в с. Чехах. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, 31, Львів, с. 1-22.
5. Ільчишин, В. 2012. Дослідження пам'яток висоцької культури біля с. Мильне на Тернопільщині. В: Козак Д.Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: ІА НАНУ, с. 419-420.
6. Канивець, В.І. 1952. *Звіт про археологічну розвідку в Західній Україні в 1952 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. №2037, 1952/16 б.
7. Канивець, В.І. 1951. *Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. №1749, 1951/15-6.
8. Крушельницька, Л. 1965. Могильник Висоцької культури у м. Золочеві. *Археологія*, 19, Київ: «Наукова думка». с.122-135.
9. Пастернак, Я. 1961. *Археологія України*. Торонто, с. 417-426.
10. Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow, 202 s.
11. Szaraniewicz, I. 1900. *Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897*. TeKa konserwatorska, R.II, Lwow, 30 s.

Отримано: 12.04.2020

Хоптяний О. В.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

СКІФСЬКІ КАМ'ЯНІ МОНУМЕНТИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У публікації висвітлено наукову інформацію про три кам'яні антропоморфи із лівобережжя Середнього Подністров'я. Підкреслено, що науковий інтерес до вказаної території пояснюється тим, що вона, у складі Південно-Західної України, найбільш наповнена об'єктами прадавньої кам'яної пластики.

Ключові слова: Подністрянщина, культ, ідол, антропоморф, статуя, скульптура.

Територія, на якій було знайдено три антропоморфи, знаходиться на південь Верхньобузької височини, знижуючись у напрямку річки Дністер. Ще з давних-давен Дністер був одним із найважливіших водних артерій Південно-Східної Європи (Винокур, Тимошук 1977, с. 3-4). Даний регіон у науковій літературі називають лівобережним Подністров'ям, Подністер'ям, Подністрянщиною тощо (1980, с. 7-9).

Подністровський регіон являє собою частину подільських земель, які в адміністративно-територіальному поділі займають територію таких районів Хмельниччини як Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький, Новоушицький, частково Чемеровецький, Городоцький Ярмолинецький та Вінковоцький. Також до означеного регіону можна віднести частину Тернопільської, а саме Заліщицький, Борщівський, Гусятинський, Чортківський, Теребовлянський та Вінницької (у межах Могилів-Подільського, Ямпільського, Мурованокуріловецького) областей, складаючи площу близько 5 тис. км² (Семенчук 2013, с. 2).

У прадавні часи каміння у народній традиції, разом із іншими елементами світу (земля, вогонь, вода тощо) стало об'єктом для поклоніння. Зокрема на території України з часів ямної культурно-історичної спільноти з каменю створювали скульптури антропоморфних та зооморфних форм (Винокур 2000, с. 218-219).

На території Середньої Подністрянщини і до сьогодні зберігаються загадкові та містичні сліди дохристиянських культів та знахідки кам'яних статуй. Саме цей регіон завжди цікавив науковців і був актуальним у плані досліджень.

Так, велику роботу щодо виявлення та фіксації антропоморфних скульптур у Середній Подністрянщині провели на рубежі XIX та XX ст. дослідники минувшини Поділля В. Гульдман (Гульдман 1905, с. 300) та Ю. Сіцинський (Сіцинський 1901, с. 205-210). За їхніми даними на межі XIX–XX ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, яких у народі називали «бабами». Язичницькі скульптури зафіксовано в таких пунктах Середньої Подністрянщини: Іванківці, Хребтіїв, Калюс, Іванківці-Олешинські, Березна, Березове, Хоньківці, Козлов, Пижівка, Кузьминчик, Ольховець (Винокур 2000, с. 128).

На основі систематизації та картографування здобутих даних Ю. Сіцинський підготував та опублікував капітальну джерелознавчу працю «Археологическая карта Подольской губернии», яка вийшла у світ в 1901 р. Згодом у Працях XI археологічного з'їзду (Сецинский 1901, с. 205-210) вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку до періоду

Київської Русі включно. Ця робота стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур та рельєфів Середнього Подністрів'я.

Вагомий доробок у розробку проблеми з історії язичництва Подністрянщини має дослідник І. Винокур, до його праць увійшов змістовний матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в регіоні (Винокур 1972, с. 47-48).

Кам'яна монументалістика досліджуваної території була у сфері наукових інтересів фахівців М. Брайчевського, В. Довженка Б. Рибаківа, І. Русанової та Б. Тимошука, а також згаданою проблематикою займаються сучасні дослідники Р. Забашта, С. Семенчук, В. Гуцал, В. Захар'єв, І. Старенький, П. Болтанюк (Семенчук 2019, с. 20) та ін.

Один із визначних дослідників скіфської кам'яної мунаменталістики Середньої Подністрянщини І. І. Огієнко вважав, що «не варто плутати поняття «язичницькі ідоли» та «кам'яні «баби». На його думку, кам'яні «баби» – це надмогильні споруди чи зображення предків, а язичницькі ідоли – уособлення богів. (Огієнко 2004, с. 156-158).

Першу із надмогильних споруд в досліджуваному регіоні відкрито С. Семенчуком 1999 р. Вона знаходилася у дворі В. Д. Стадницького, жителя с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області (Семенчук 2013, с. 178). За свідченням чоловіка стелу було знайдено на одному із курганів на полі, яке розташовується на відстані 3 км на південь від села та розміщується на лівому березі річки Дністер (Гуцал, Семенчук 2004, с. 116).

Стела виготовлена із щільного пісковика білого кольору з прошарком кварциту, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання та утворення смуги ерозійних раковин на ній. Товщина кам'яної брили 25 см. Нижня частина стели не збереглася (рис. 1).

Віднайдений фрагмент досягає висоти 54 см, при ширині в плечах 40 см, товщиною – 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично відобразити саме натуральні пропорції людської статури, а не приблизні розміри. Деталі передані плоским рельєфом з прокресленими кон-

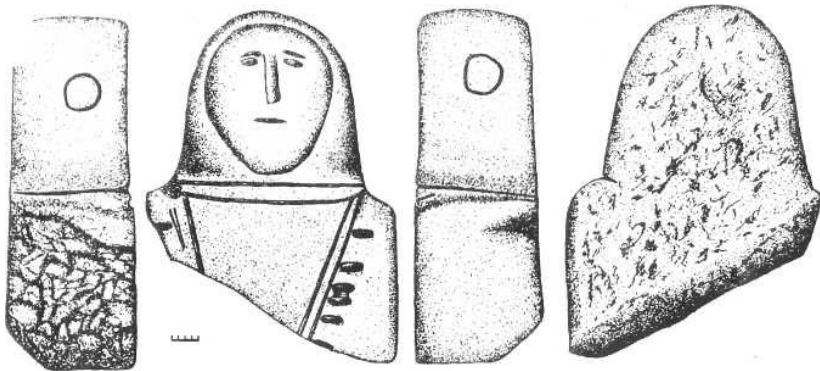

Рис. 1. Погруддя ловецької скіфської кам'яної стели (с. Березівка)

турами, шия статуї відсутня. Обличчя асиметричне. Ніс скошений та не виступає при огляді статуї збоку. Очі передані за допомогою овальних заглиблень, а брови й рот – витягнутими. З обох боків видніються однакові зображення серезжок, проте лише з однією відмінністю – правий бік затертий. Також майстер зобразив гривню як елемент одягу. Ймовірно, зважаючи на деталі фасону, майстер відобразив каптан з подвійними швами вздовж борта (Семенчук 2014, с. 195).

Найближчі аналогії даному одягу можна знайти на скіфській торевтиці. Каптан, очевидно, був одним із найпопулярніших у скіфському гардеробі (Клочко 1984, с. 58). Образи двох бортів каптана, які сходяться на грудях лоевецької стели, зустрічаються також і серед скіфських стел із пам'яток Беляус, Веселе, Дніпрорудне, Преградне, Чорноморське та інші.

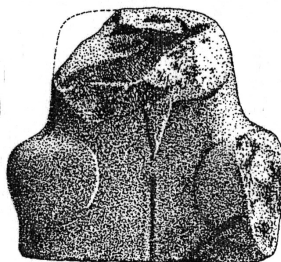
Зважаючи на усі вище перелічені факти дослідники С. Семенчук та В. Гуцал відносять лоевецьку статую до ранньоскіфських кам'яних «бабів» VII ст. до н.е. і вважають її найдавнішою у скіфській монументалістиці регіону (Гуцал, Семенчук 2004, с. 118).

Особливої уваги заслуговує ще одна кам'яна стела, яка походить з околиці села Нижчий Ольжедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області. На даний момент вона зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Погруддя виготовлене у формі чоловічої півфігури. Параметри уцілої частини – 0,5x0,57x0,28 м. Стела виготовлена з масивного плиткоподібного блоку сірого кольору. Обриси шиї, як і в описаній вище статуї, майже не помітні. За допомогою низького рельєфу передані брови. Ніс випуклий та довгий. Обличчя скульптури передано в легкому розвороті. Присутнє підборіддя, великий рот, невеликі очі. Також на статуї відображені обриси волосся (рис. 2). У нижній частині погруддя виділяється верхня частина передпліччя та частина долоні правої руки. Детально пророблені пластичні форми спини. На жаль, скульптура дійшла до наших днів у понівеченому стані. (Винокур 1972, с. 114-115).

Р. Забашта вважає що стела має схожість із кам'яним образотворчим мистецтвом скіфських племен VI–IV ст. Найближча аналогія із нижчельжедаївською стелою – це стела із села Томаківка 2 Дніпропетровської області. Форми зачісок мають також відповідники на стелах с. Кожум'якова, Ольховчика, Дніпрорудного 2 та села Нововасилівка (Забашта, Білозор 1906, с. 30-32).

Із ново досліджених знахідок кам'яних скульптур є також стела із села Буша Ямпільського району Вінницької області, яку виявлено під

0 20

Рис. 2. Погруддя нижчельжедаївської стели

Рис. 3. Конусовидна стела із с. Буша. Фото С. Семенчука

час археологічної розвідки 2019 року С. Семенчуком у дворі колишнього директора історико-культурного заповідника «Буша» О. Пірняка. Згідно з розповіді краєзнавця-скульптора, статуя була знайдена ним у 2005 р. у с. Буша по вулиці І. Богуна на відстані 30 м. з півночі на південь від давнього козацького кладовища. Стелу було вилучено ним із кам'яного муру-огорожі, куди її, очевидно, було недбало замуровано в період радянських часів (Сецинский 1901, с. 20).

Конусоподібну статую виготовлено із дністровського каменю вапняку білого кольору з відбитками морської фауни, що протягом тривалого часу спричинило до ерозії конструкції. Стела розбита на три частини. В первісному стані – це кам'яна брила завтовшки не менше 20 см. Нижня частина не збережена (рис. 3).

Стела, попри конусоподібну форму, має антропоморфні риси. Особливо це видно при косому спогляданні із тильної частини. Шия не виділена, голова насаджена на плечі. Розміри: висота – 95 см, ширина нижньої частини – 68, в районі верхнього сколу – 46, товщина нижнього – 20, верхньої заокругленої частини – 16 см.

На думку С. Семенчука та О. Пірняка Бушанська стела за стилістичними ознаками нагадує статую із с. Нижчий Ольчедаїв. Зважаючи на схожість із скіфською статуєю та наявності в даному районі скіфських курганів, дана стела могла бути надмогильною плитою на одному із них (Семенчук, Пірняк 2019, с. 66).

Отже, дослідження кам'яної монументалістики ранньозалізного віку є важливим напрямом у висвітленні скіфської духовної і матеріальної культури лівобережжя Середньої Подністрянщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур, І. С. 1972. *Історія та культура черняхівських племен*. Київ: Наук. Думка.
2. Винокур, І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіум.
3. Винокур, І. С., Тимошук, Б. О. 1977. *Давні слов'яни на Дністрі*. Ужгород: Карпати.
4. Войтович, В. М. 2005. *Українська міфологія*. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь. 664 с.
5. Гульдман, В. К. 1905. *Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком. 405 с.
6. Гуцал, В. А., Семенчук, С. О. 2004. Кам'яна статуя із Лоевець на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002*, 6, с. 116-118.
7. Забашта, Р. В., Білосор, В. П. 1906. Скіфська скульптура з району Середньої Наддністрянщини. *Народознавчі зошити*, 1, с. 30-33.
8. Клочко, Л. С. 1984. Верхній плечовий одяг скіфів. *Археологія*, 47, с. 57-68.

9. Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко). 2004. *Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія*. Київ: Автограф.

10. *Природа Хмельницької області* 1980. Під ред. К. І. Геренчука. Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа».

11. Семенчук, С. О. 2013. Лівобережна частина Середнього Подністрів'я в дохристиянський період. *Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 125-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ)*. Хмельницький вид-во ХІ МАУП, с. 176-183.

12. Семенчук, С. О. 2014. Лівобережний Середньо-Подністрівський осередок – локальний регіон для реконструкції язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. *Історія, культура та освіта: християнський вимір: Зб. Наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП*. Хмельницький: вид-во ХІ МАУП. Вип 3, с. 192-200.

13. Семенчук, С. О. 2018. *Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.)*. Дисертація канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. 305 с.

14. Семенчук, С., Пірняк, О. 2019. Бушанські антропоморфи лівобережжя Середньої Подністрянщини. «Археологія & Фортифікація України». *Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 63-66.

15. Семенчук, С. О. 2019. Кам'яні антропоморфи із села Буша Вінницької області. *Меджибізький замок*, 3-4, с. 20-21.

16. Сецинский Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, Т. 1, с. 197-365.

Отримано: 9.04.2020

Лисак Д. Р.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

РОЛЬ РИМСЬКОЇ МОНЕТИ В ІСТОРІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПЛЕМЕН

У статті розглядаються шляхи потрапляння римських монет на територію черняхівської культури та їх значення; висвітлено різні погляди істориків на цю проблему.

Ключевые слова: римська монета, черняхівська культура, скарби.

Серед переліку речей, які відносять до пам'яток черняхівської культури, не поодинокими є знахідки римських монет, число яких щорік поповнюється. Слід зазначити, що присутність монет в черняхівських пам'ятках характерна не лише для західного і центрального, але й і східного ареалів поширення культури (Надвірняк 2015, с. 23). Увага дослідників до цих знахідок з одного боку, у збиранні фактичного матеріалу, а з другого – у спробах історичного висвітлення причин та умов розповсюдження римських монет за межами Римської імперії. Щодо пояснення поширення римських монет на поза римських землях, то в історичній літературі існують різні думки і гіпотези, які не можуть бути визнані однаково переколивими. У цій статті висвітлені деякі з них.

І. В. Антонович та М. Брайчевський вважали римські монети слідами торговельних зносин стародавніх слов'ян з римлянами. Твердження про те, що дав-

ні слов'яни нібито ще не могли в силу своєї соціально-економічної відсталості вести грошову торгівлю, є цілком безпідставним. Представники черняхівської культури, безумовно, досягли вже на початок нової ери досить високого рівня історичного розвитку (Кононець 2012, с.294). Якщо припускати, що римська монета для черняхівських племен була насамперед грошовим знаком, то тим самим слід припускати і широко розвинену систему обміну. За такого погляду поширення римських монет на території культури полів поховань шляхом торгівлі уявляється цілком можливим. Підтвердженням даної теорії можуть слугувати скарби і поодинокі знахідки римських монет, виявлених на значній території України.

Для прикладу слугує скарб римських денаріїв з Нової Ушиці, випадково виявлений у 2015 р. місцевим жителем. В комплексі представлені римські денарії: Веспасіана – 1 екз., Тіта – 1екз., Траяна – 4екз., Адріана і Сабіни – 7 екз., Антоніна Пія, Фаустини Старшої і Еллія – 14 екз., Марка Аврелія, Луція Вера, Фаустини Молодшої і Луцілли – 24 екз., Коммода – 15 екз., Юлії Домни – 1 екз. і одне варварське наслідування сріблугу Марка Аврелія. Знайдені монети не використовували в якості прикрас. У них немає отворів і інших слідів їх підвищення. На переважній більшості денаріїв є виражені сліди звернення: вони в тій чи іншій мірі потерті. Типи всіх знайдених денаріїв характерні для римського карбування (Маярчук 2016, с. 563, 573). Отже, Новоушицький скарб, будучи цінним історичним джерелом, доповнює наші знання про розвиток черняхівської культури в Середньому Подністров'ї. Окрім згаданого скарбу в Новоушицькому районі трапляються поодинокі знахідки римських монет. Зокрема в селі Іванківці на поселенні черняхівської культури було знайдено срібний денарій Луція Вера, денарій Марка Аврелія та Фаустини Молодшої (Брайчевський 1959, с.187-188). До вище наведеного, на нашу думку, слід додати знайдену римську монету Фаустини Старшої біля с. Велика Кужелева, Дунаєвецького району. Порівняно невеликі за кількістю монет, що потрапили до рук дослідників, є два скарби, виявлені наприкінці XIX ст. в селі Білгородка Ізяславського району Хмельницької області. Перший з них складався з невідомої кількості монет, але до рук музейників потрапили 52 екземпляри. Це – срібні римські денарії, випущені в часи правління імператорів Гальби (68-69 рр. н. е.), Доміціана (81-96 рр. н. е.), Нерви (96-98 рр. н. е.), Траяна (98-117 рр. н. е.), Адріана (117-138 рр.), Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.), Фаустини Старшої, Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.), Луція Вера (161-169 рр.), Луцілли, Кріспіни і Коммода (180-192 рр. н. е.). Монети датовані від 68 до 192 рр. н. е. Другий скарб, що трапився в 1898 р., був за своїм складом майже ідентичний із першим. З нього 44 монети потрапили до Київського університету. Серед них були срібні денарії Гальби – 1 екземпляр; Веспасіана – 10; Тіта – 1; Доміціана – 1; Траяна – 11; Адріана – 4; Антоніна Пія – 4; Фаустини Старшої – 6; Марка Аврелія – 4; Фаустини Молодшої – 1 і Коммода – 1 (Брайчевський 1959, с.185).

Не менш важливим є Борочичський скарб, викопаний у 1928 р. неподалік села Борочичі (Волинська область). На глибині понад 1 м був знайдений великий скарб срібних і золотих монет у кількості понад 1500 екземплярів. До складу

скарбу входив також золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (Кононець 2012, с.298). Проаналізувавши вище згадані скарби, можна вважати, що основна маса монет I-II ст. н. е. була одержана черняхівськими племенами від римлян у IV-V ст. н. е. Більшість римських монет потрапляла до східних слов'ян у результаті торговельних контактів із римлянами. В обмін на римське срібло слов'яни давали натуральні продукти. У такий спосіб відбувалося накопичення багатств у руках верхівки слов'янського суспільства. Гроші поступово стають універсальним товаром, реальним і надійним багатством. Можна припустити, що процес збирання скарбів навіть виконував певні функції грошового обігу. Про те, що це було так переконливо, свідчить і сам склад скарбів пізньоримського часу (Кононець 2012, с.301). Як ми бачили вище, переважна їх більшість складалася зі срібних чи інших монет, тобто це були грошові, накопичувальні скарби. Цікаво чи римська монета використовувалась лише для зовнішнього товарообігу, чи вона мала також і внутрішній обіг. Яскраво висвітлив дане питання М. Брайчевський. Факт місцевого карбування монет за римськими зразками, безумовно свідчать про внутрішній обіг, оскільки цілком виключена можливість використання цих монет для торгівлі з Римом.

Це підтверджується і тим, що існувала практика місцевого карбування монет, тобто наслідування римським. Характерною їх рисою є нечіткість зображення. Особливо були перекручені легенди. Отже, імовірно, монети місцевого карбування могли використовуватись у внутрішньому обігу. Дані монети знайдені у таких місцях: Бронниця, Вінницька обл. (монета імператора Траяна Деція); Черняхів (місцеве наслідування ауреуса Гордіана III); Малі Копані, Херсонська обл. (дві монети місцевого карбування – наслідування срібних римських монет); Погоріле, Вінницька обл.; Соснове Рівненська обл. (наслідування римського денарія Марка Аврелія) (Брайчевський 1950, с. 98-100). Але загалом треба визнати, що кількість монет «наслідування», знайдених на території черняхівської культури, дуже невелика, особливо коли порівняти її з кількістю знайдених тут римських.

Деякі дослідники, зокрема Б.В. Магомедов, доводять, що римські монети потрапили до рук місцевого населення внаслідок війни, тобто воїни-найманці під час служби в римських військах одержували певні суми на руки. Свідченням останнього є золоті медальйони, знайдені в селах Борочичі, Брани, Ласків, Красів. Знахідки медальйонів у скарбах монет дають підстави вважати ці скарби належними саме представникам місцевої знаті. Б. В.Магомедов доводить, що такі медальйони для багатьох воїнів були пов'язані з пам'ятними подіями: участю у походах або службою на римській території (Магомедов 2006, с. 47). Ще одним доказом даної гіпотези є так званий давньоримський військовий диплом з Поділля. Влітку 2006 р., на території Чемеровецького району Хмельницької області, було знайдено два уламки бронзової пластини з написами латиною. Вони мають товщину 1 мм, вкриті товстою сіро – зеленою патиною та складаються в один загальний фрагмент розміром 6,4 на 6,7 см. з написами на обох боках. Аналіз змісту написів показав, що табличка є частиною документу юридичного характеру часів Римської імперії, так званого римського військового дипло-

му. У цих документах фіксувалися даровані військовослужбовцям, при виході у відставку після служби (25 років у легіонах), права та привілеї. Диплом є своєрідним свідченням щодо подій в Римській імперії 193-197 рр. н. е., коли Септимій Север у результаті громадянської війни, опираючись на підтримку легіонів, якими він до того командував в Панонії, став імператором (Погорілець, Саввов 2008, с.45-54).

Не значна кількість вчених вважає, що римські монети мали утилітарне значення, тобто використовувались як сировина для ювелірного ремесла.

Дехто вважав, що ці монети використовували переважно, як сировина для ювелірного виробництва. Зокрема, такі погляди висловлювали деякі польські археологи. У вітчизняній літературі Д. Я. Самоквасов писав, що слов'яни, кидаючи свою придунайську прабатьківщину, змушені були продати своє нерухоме майно за гроші. Опинившись на нових землях і не маючи іншого застосування для монет, частково утилізували їх як метал, а частково закопали в землю. Гіпотеза щодо використання римських монет як сировини для ювелірного виробництва заслуговує на увагу в тому розумінні, що може пояснити спосіб забезпечення цієї галузі виробництва одним з основних видів сировини (про це вже була мова вище). Адже поклади срібла на території черняхівської культури не існують, і населення цих земель завжди було змушене одержувати його з сторони. Тому немає нічого дивного в тому, що частина монет, одержана від римлян, справді була перелита на прикраси (очевидно, для цього використовувалися зношені, потерті і тим самим знецінені екземпляри) (Брайчевський 1964, с.248). Але абсолютно неправильно думати, що це було основною причиною поширення римських монет на позаримських землях і що саме такою була тут основна роль цих монет. Зрештою, і самі прихильники цього погляду не заперечують ролі римських монет як засобу обігу в процесі обміну. Серед десятків і тисяч монет, знайдених на території черняхівської культури, зовсім не трапляються монети з слідами переробки: розрубані, обламани, оплавлені екземпляри тощо. На території України, наприклад, з багатьох тисяч монет відомі лише дві поламани.

Так само в пам'ятках перших століть нової ери на черняхівських землях (в тому числі і в скарбах) ніколи не трапляються злитки срібла, які повинні були б цінитися не менше самих монет. Тим часом, є відомості про знахідки золотих злитків (Машів на Волині, Брестів на Закарпатті). Втім головним аргументом проти вищезазваної гіпотези є велике поширення римських монет на всій території Східної Європи. Зрештою, знахідки монет трапляються на поселеннях і в комплексах, де немає ніяких слідів ювелірного виробництва. Отже, не може бути сумніву, що в переважній більшості випадків римські монети слугували не в якості металу, а виконували якісь інші функції. Так само не можна думати, що римські монети цінувалися населенням черняхівської культури як прикраси, самі по собі. Правда, знахідки окремих монет, оброблених як підвіски, геми для перстнів або ще якимось способом, загалом відомі на черняхівських землях, однак у такій мізерній кількості, що не може бути й мови, ніби то була їх головна функція. На території України можна нарахувати ледве 40 демонетизованих монет, які знайдені в шістнадцяти випадках. Так само рідко виступають вони і

на території Польщі та інших країн. В похованнях або у речових скарбах разом з іншими типами прикрас римські монети трапляються дуже рідко. Ця обставина теж не дозволяє розглядати їх як оздобу. Цікаво, що єдиний скарб, в якому представлено демонетизовані монети у більш-менш значній кількості (13 екземплярів з 25) – Брестівський не був чисто грошовим: крім монет до його складу входили золоті злитки і ланцюжки. Отже, використання римських монет як прикрас не було у носіїв черняхівської культури не тільки основним, але й початковим їх призначенням. Утилізація їх в такій ролі з'явилася як наслідок виникнення грошового обігу і появи великої кількості монет, що потрапили до рук найширших кіл населення (Брайчевський 1964, с.249-250).

Підсумовуючи вище сказане, можемо зробити висновок, що римська монета є важливим джерелом вивчення історії племен черняхівської культури. Вона свідчить про активні економічні та культурні зв'язки черняхівських племен з сусідніми районами Південно-Східної Європи, а також дає змогу говорити про те, що високий економічний розвиток тодішнього суспільства створив умови для використання римських монет в якості грошей.

Список использованных источников и литературы:

1. Брайчевський, М. Ю. 1950. Знахідки римських монет на території УРСР. *Археологія*, 3, с. 93-101.
2. Брайчевський, М. Ю. 1959. *Римська монета на території України*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.
3. Брайчевський, М. Ю. 1964. *Біля джерел слов'янської державності: Соціально-економічний розвиток черняхівської культури*. Київ: Наукова думка.
4. Кононець, П. 2012. Римська монета як джерело вивчення історії племен черняхівської культури. *Острозький краєзнавчий збірник*, 5, с. 293-303.
5. Магомедов, Б. В. 2006. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури. *Археологія*, 4, с. 46-51.
6. Маярчак, С. П. 2016. Клад римських денаріїв із Нової Ушиці на Подоліи України, Середнє Подністрів'є. *Матеріали по археології і історії античного і середньовікового Криму*, 8, с. 563-578.
7. Надвірняк О., Погорілець О. 2013. Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністр'я і Південного Побужж'я. *Наукові записки з української історії*, 33, с. 11-16.
8. Надвірняк, О., Надвірняк, О. 2015. Римська монета та її «наслідування» у контексті поховального обряду племен черняхівської культури (за матеріалами межиріччя Середнього Дністра і Південного Побужж'я). В: *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції*. Кіровоград, с.23-25.
9. Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В. 2008. Давньоримський військовий диплом з Поділля. *Археологія*, 1, с. 45-54.

Отримано: 25.04.2020

ПАМ'ЯТКИ КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Стаття присвячена археологічним пам'яткам корчацького типу на території Житомирщини. Описуються дослідження пам'яток знайдених на зазначеній території.

Ключові слова: тип Корчак, Тетерівка I, ліпна кераміка, напівземлянка, тілоспалення.

У вивченні етногенезі слов'ян важливе місце посідає дослідження пам'яток корчацької культури. На жаль, писемні джерела не розкривають повною мірою ранню історію слов'ян, але це успішно робить археологія. Тож, щоб скласти повну картину життя населення корчацької культури на території Житомирщини варто звернутися до археологічних досліджень.

Чітко виділити групу пам'яток корчацької культури дозволили передусім розкопки поселень на р. Тетерів та с. Корчак. Корчацькі пам'ятки в основному представлені селищами й похованнями. Пам'ятки типу Корчак вперше відкрив Сергій Гамченко в 1921-1923 рр. Під час проведення розкопок у сіл Корчак, Катеринівка, Перлявка він виявив курганні та безкурганні поховання, що спільністю ознак утворювали загальну групу пам'яток, які назвали «пам'ятками корчацького типу».

У 1921 р. С. С. Гамченко дослідив неподалік Житомира с. Корчак, де було виявлено курганний могильник з рештками тілоспалення. Могильник розташовується на захід від села на підвищенні берега р. Тетерів. З півночі й сходу могильник закривали житла селян, з півдня він примикав до річки, а з заходу лежала дорога до с. Катеринівка. Таким чином, ця територія залишилася не розораною. На момент розкопок курганний могильник нараховував 27 насипів зі слабо вираженими широкими ровиками навколо кожного. Кургани були різних розмірів, а саме: великі (окружність основи – 40 м, висота – 0,7-0,9 м); середні (основа – 30 м, висота – 0,5-0,6 м); малі (основа – 20 м, висота – 0,3-0,4 м). Експедиція С. Гамченка розкопала тоді 8 курганів (Петров 1963, с.16-38).

Всі кургани об'єднував спосіб поховання – тілоспалення з подальшим уміщенням решток в урну. По розмірах нараховувалося три великих, два середніх та три малих кургани. Урни були встановлені або на висоті дві третього насипу, або на рівні стародавнього горизонту. Вони виготовленні з місцевою жовтої глини в суміші з великим кварцом, не орнаментовані, а в деяких похованнях урни зверху були покриті посудиною. Одне тілоспалення становило собою поховання у прямокутній ямі. Також виявленні тілооспалення на стороні. Супровідний інвентар незначний: уламки скребла, ножів, глиняних біконічних пряселиць, невелика кількість посудин, крем'яні знаряддя.

Розкопки С. Гамченка на цьому не завершилися. Обстежуючи місцевість вище по течії р. Тетерів, було виявлено 11 безкурганних поховань з обрядом тілоспалення. Більшість кремацій, за винятком одного, урнові, здійсненні в ямах обкладених каменем та плитами. В дев'яти похованнях обряд тілоспален-

ня здійснено на стороні. Серед інвентарю були додаткові посудини, зокрема ті, що накривали урну, крем'яні знаряддя, глиняні біконічні прясельця. У результаті дослідження навколишньої місцевості С. Гамченко виявив ще декілька безкурганних поховань на терасі р. Перлявка. Це були урнові кремації з інвентарем та керамікою корчацького типу (Петров 1963, с. 21-30).

Окрім поховальних пам'яток, досліджених С. Гамченком, на території Житомирщини були виявлені й інші поховання. Серед них курганний могильник в Мирополі, розділений на 15 груп, в яких виявлено тілоспалення та кераміка корчацького типу. На р. Бобрівка притоці р. Тетерів у Буда Шеєцька виявлено безкурганний могильник з тілоспаленням, уламками посуду типу Корчак, крем'яними знаряддями. У с. Барашівка було знайдено безкурганне поховання з рештками кремації в урні корчацького типу, яка перебувала на глибині 0,5 м. На р. Уж у с. Лозниця було розкопано могильник з 17 курганів. Ще один курганний могильник на р. Уж було досліджено в с. Селець, де було розкопано 11 курганів, з яких шість мали тілоспалення з ліпною керамікою (Русанова 1973).

Дослідженням поховальних пам'яток корчацького типу не обмежується археологічна спадщина Житомирщини вона успішно доповнена поселеннями. В ранні періоди корчацької культури існували невеликі поселення площею 0,5-2 га без урахування земель господарського призначення. Поселення зазвичай розташовувалися на невисоких корінних берегах річок, часто з ровиками. В основному селища розміщувалися «гніздами» на відстані від 0,5 км один від одного. Число жител коливалося від 4 до 10. Розкопки показують, що усі житла заглиблені в материк, а обов'язковим є присутність печі в будинку (Плейшнерова 1980, с.51-55).

Поселення такого типу було досліджено на лівому березі р. Тетерів в околицях с. Корчак. Проіснувало воно недовго, адже немає ніяких слідів перебування жител. Поселення нараховувало 7 селищ, які розміщувалися один від одного на відстані 0,5-1,5 км. Селища витягнуті вздовж берега річки на 100-200 м. Культурний шар на поселенні незначний, складається з сіруватого однотонного піску, майже абсолютно розораний. У 1959-1960 рр. було досліджено одне з таких селищ з 12 жител, культурним шаром 15-20 см, майже без матеріальних решток. У матеріку селища виділялися плями жител і господарських ям. Житла являли собою чотирикутну напівземлянку з піччю-кам'яною. В материк житла заглиблена на 0,7-1 м, а площа не перевищує 16 м². Стіни житлових будівель вертикальні, але в деяких житлах простежується незначний нахил. Вздовж стін видимі ями від невеликих вертикальних стовпів. Печі-кам'янки знаходилися у північно-західній частині будинку, не притуляючись до стін житла. У плані печі були підковоподібні або прямокутні за формою (Русанова 1963, с.39-50).

Також на селищі було відкрито велику кількість ям. Більшість це невеликі, округлі ями діаметром до 0,50 м і такою ж глибиною, що являли собою рештки стовпів та дерев. Решта ям більші в діаметрі, але з глибиною 0,20 м. Це ями господарського призначення.

На селищі Корчак знайдено керамічний матеріал, який став основою для визначення особливостей кераміки корчацького типу. Глиняний посуд був зроблений вручну, але мав досить правильні обриси. Весь посуд симетричний, витягнутих форм та одноманітний, орнаментация зустрічається не часто. Стінки

посудини товщиною до 1 см, але у стику дна і стінки товщина більша. Поверхня була рівна та шорстка. Посуд ліпився зі стрічок шириною 4-5 см. Віночок посудин горизонтально зрізався ножом або був скошений всередину. Колір посудин зазвичай мав коричневий або сірий відтінок. За розмірами посудини не були великими. Вони мали висоту від 10 до 25 см та діаметр горла – 10-20 см.

Кераміку типу Корчак I. Русанова поділила на чотири види. Перший вид був найпоширеніший і складає 80-90% всього знайденого матеріалу. Це витягнуті горщики, розширені у верхній частині тулуба і звужені біля горла і дна, віночок горизонтально зрізаний. Посудини мають округлі плечики і коротку злегка відігнуту шийку. Горщики мають свою класифікацію: горщики без шийки з увігнутим краєм віночка в середину; горщики з прямою майже не помітною шийкою; горщики з короткою прямою шийкою і припіднятими плечиками; горщики з високою прямою шийкою; горщики з короткою шийкою і відігнутим віночком на 10-15 градусів; горщики з короткою шийкою і відігнутим віночком на 20-30 градусів. Другий вид кераміки корчацького типу являє собою низькі та широкі посудини, тобто миски. Вони зустрічаються на поселенні найменше. Третій вид – біконічні посудини. Вони поділяються: високі посудини з кутовим загином плечика у верхній частині; високі посудини з найбільшим розширенням у середній частині тулуба; широкі дископодібні посудини з ребром в середині. Останній вид представлений тюльпаноподібними посудинами зі злегка відігнутим віночком (Русанова 1976, с. 16-31).

У висвітленні пам'яток корчацької культури на Житомирщині варто відзначення поселення Тетерівка I на лівому березі р. Глиноп'ять. Розкопки проводилися у 1963-1964 рр. І. П. Русановою під безпосереднім керівництвом І. Фролова. Площа поселення становить 500х150 м, під час розкопок було відкрито 1700 м². В селищі знайдено 18 будівель в культурному шарі товщиною 40-50 см. Житла типові для корчацької культури: чотирикутна напівземлянка глибиною від 40 см до 1 м. Розміри коливалися від 3х3 до 3,5х3,7 м. Ями від опорних стовпів розташовувалися по кутах підлоги. На поселенні виділяється тип жител з прибудовами. Напівземляна прибудова складалася з двох невеликих приміщень, розміщених на різних висотах по лінії захід-схід. Стіни були укріплені каменем. Були виявлені і легкі наземні споруди. Це була квадратна витягнута будівля з входом на східній частині споруди. Особливістю цього поселення є наявність печей-кам'янок за межами житла. Це може бути пов'язано з побутовими потребами або характером промислів. Господарські будівлі на поселенні мають чотирикутну форму з напівовальним входом, що розташовувався із західної сторони. Стіни були укріплені дрібним каменем (Фролов 1967).

Зібраний керамічний матеріал здебільшого ліпний і належать до типу Корчак. На деяких посудинах зустрічається орнаментация: вдавлення на віночку. У склад посудин входить пісок, а іноді і шамот. Окрім ліпної кераміки виявлено знайдено рештки і гончарного посуду, що свідчить про приближеність поселення Тетерівка I до пам'яток Лука-Райковецької культури, яка відноситься до пізнішого періоду. Її відмінністю є менша товщина віночка, іноді трапляється орнаментация у вигляді вдавлень або ямок, а на плечиках хвилясті лінії. Поряд з горщиками виявлено пательні та тарілки діаметром 15-18 см. Цікавим кераміч-

ним об'єктом є «хлібці» – опуклі предмети діаметром 8-9 см. Зустрічається і велика кількість біконічних та циліндричних прясельць. На поселені відмічені залізні предмети: ножі, шило, частина ложки (Фролов 1967).

В 1990-х рр. було прийнято рішення знову дослідити місце розкопок поселення Тетерівка I, з метою виявлення палеоботанічних матеріалів, що дали змогу відтворити картину господарського життя населення. Загалом у результаті промивки 11 кг заповнення печі-кам'янки і частини виробів з глини було знайдено три відбитки зернових культур на кераміці, 27 насінин рослин з печі: 8 зернових, 10 зернобобових та 9 одиниць насіння бур'яну. З них лише одна насінина залишилася не обгорілою. Висновки про землеробську діяльність населення корчацької культури було підтверджено додатково палеоботанічним матеріалом (Горбаненко 2015).

Серед пам'яток типу Корчак на Житомирщині було виявлено поселення на річках Тетерів, Случ, Уж. Зокрема на р. Тетерів та її притоках досліджено населені пункти, а саме: Фрісарка, Улянівка (2 поселення протяжністю 200-250 м на обох берегах р. Бобрівка), Коростишів (2 поселення на відстані 350-400 м один від одного), Корчівка (2 селища на р. Ірша), Ворсівка. На річці Случ і її притоках виявлено поселення Пульчин, Морозівка, Паволочка, Вірля (виявлено 2 поселення), Кикова, Іванівка, Павлівка, Несолонь, Киянка (5 поселень), Чижівка, Курчиця. На поселеннях середини I тисячоліття н. е. виявлено кераміку типу Корчак, що дозволило віднести їх до корчацької культури (Русанова 1970, с.93-96).

Таким чином, археологічних пам'яток на території Житомирщини вдосталь. Вони мають важливе значення для вивчення історії ранніх слов'ян і для всієї вітчизняної історії загалом. Археологічні дослідження залишаються актуальними і донині, що дає змогу щораз переосмислювати і доповнювати історію.

Список використаних джерел та літератури:

1. Фролов, И.К. 1967. Поселение Тетеревка. *КСИА (Краткие сообщения института археологии)*, 110, с. 3-35.
2. Петров, В.П. 1963. Памятники корчацкого типа (по материалам раскопок С.С.Гамченко). *Материалы и исследования по археологии СССР. Славяне накануне образования Киевской Руси*, 108, с. 16-38.
3. Плейшнерова, И. 1980. О характере раннеславянских поселений пражского и корчацкого типов. *Советская археология*, 2, с. 51-55.
4. Русанова, И.П. 1970. Карта распространения памятников типа Корчак. *Древние славяне и их соседи*, с. 93-96.
5. Русанова, И.П. 1976. Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом. *САИ Е-125 (Свод археологических источников)*, Москва: Изд. АН СССР.
6. Русанова, И.П. 1976. *Славянские древности VI–VII вв. Культура пражского типа*. Москва: Издательство АН СССР.
7. Горбаненко, С. 2015. Палеоботанические материалы Пражской культуры. *КСИА*, 238, с. 299-319.
8. Русанова, И.П. 108. Поселения у с. Корчак на р. Тетерева. *МИА. Славяне накануне образования Киевской Руси*, 108, с. 39-50.

Отримано: 7.05.2020

Грибан А. Р.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ЛУКА-РАЙКОВЕЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Стаття присвячена характеристиці Лука-Райковецької археологічної культури VIII–X ст., її періодизації, характеристиці основних видів пам'яток та матеріальної культури.

Ключевые слова: Лука-Райковецька культура, поселення, городища, культовий комплекс, ліпна кераміка.

На фоні значних археологічних відкриттів світового значення українське археологічне надбання знаходиться «у тіні світового», що призводить до втрати етнічної та культурної самобутності на сучасному етапі розвитку держави. Тому дана тема є актуальною, адже вона відкриває потаємну сторінку історії українського народу та нашої національно-духовної самобутності через культурне надбання Лука-Райковецької археологічної культури.

Дослідженням пам'яток Луки-Райковецької археологічної культури із моменту її відкриття в 40-х рр. XX ст. займалися В.К. Гончаров, Ю.В. Кухаренко, І.П. Русанова, Б.О. Тимошук, О.М. Приходнюк, Л.П. Михайлова та інші науковці.

Метою даного дослідження є вивчення та систематизація наявного наукового матеріалу по Лука-Райковецькій культурі, а саме періодизації, території розміщення пам'яток, етапів розвитку культури, поселення, кераміка та поховання.

В основу періодизації Лука-Райковецької археологічної культури покладена зміна керамічного комплексу, яким користувалися представники даної культури. Так в історії її існування можна простежити, відповідно до керамічного комплексу, 3 етапи розвитку, а саме: перший етап – він пов'язаний із переважанням у побуті виключно ліпного посуду (сковорідки, горщики, миски) і тримав він в VII–VIII ст.; другий етап – у побуті переважає такого ж типу ліпний посуд, як і за першого етапу, але також з'являється гончарна кераміка виготовлена на гончарному крузі, тривав цей етап в середині IX-початку X ст.; третій етап – характеризується витісненням ліпного посуду гончарним, однак, наприклад, ліпні горщики продовжувалися використовуватися до завершення існування археологічної культури у кінці X ст. (Михайлина 2008, с. 10).

На думку дослідника східноєвропейського гончарства О. Бобринського зміна технології виготовлення посуду та його зовнішніх ознак пов'язана з різними в культурно-хронологічному відношенні групами населення. На першому етапі існування культури гончарні вироби виготовляють в традиції попередньо існуючої корчакської культури, продовженням якої, власне і є Лука-Райковецька культура. В подальшому технологія змінюється через появу в складі культури прийдешніх груп населення в VIII ст. Саме в цей час зникає технологія стрічково-кільцевого формування виробів, а на заміну їй приходить технологія спірального формування та хвилястий орнамент (Бобринський 1978, с.165-167).

Територіальні межі розміщення поселень Райковецької культури можна окреслити відповідно до чотирьох українських рік: Дніпра, Прип'яті, Західного Бугу та Південного Бугу. Так пам'ятки даної археологічної культури розміщені на захід від Дніпра, на південь від Прип'яті, на схід від верхньої течії Західного Бугу, і на північ від середньої течії Південного Бугу. Також окремі археологічні знахідки трапляються на, суміжних з українським кордоном, територіях Молдови, Румунії та Білорусі (Артеменко 1986, с. 174).

В розвитку поселень Лука-Райковецької культури простежується еволюція у їх кількісному збільшенні протягом VI–IX ст. Так, на прикладі поселень поблизу с. Чорнівка можна простежити, що в період VI–VII ст. існувало лише одне поселення даної археологічної культури, на вказаній території, в період VIII–X ст. їх кількість уже збільшилася до восьми. При цьому і збільшувалася територія, яку займало поселення. Це можна простежити на пам'ятках поблизу с. Пеньківка (Молочарня – 0,2 га (VII ст.), Макарів Острів – 19 га (VIII – перша половина IX ст.)). Про різницю у розмірах поселень також свідчать неодноразова кількість господарчих ям у різних поселеннях. Так у Рашкові I знайдено залишки 90 будинків та понад 100 господарчих ям, а у Чернівці віднайдені понад 160 ям-западин на місці споруд. Однак в основному поселення складалося із 20–30 будівель. Також відомі городища райковецької культури, як окремий тип поселень, адже у більшості випадків відсутні сліди постійного проживання. Городища розташовувалися у важкодоступних місцях, поблизу постійних джерел води (Михайлина 2008, с. 10–11).

Житла у поселеннях розташовувалися групами (на прикладі поселення Рашків I можна простежити, що на початковому етапі було 3 групи по 4–5 будинків, а на пізньому 10 груп по 2–7 будинків). Житла були напівземлянки, у більшості випадків прямокутні, однак траплялися випадки і овальних споруджень, площею 6,5–30 м². Заглиблення у ґрунт було близько метра, однак і були спорудження наземної конструкції. Стіни жилих будівель були 3-х типів, однак найбільш переважала стовбова конструкція з дерев'яною обшивкою і обмазуванням із внутрішньої сторони стін глиною, а також зрубна конструкція, коли стіни ззовні були заглиблені в землю і додатково були укріплені землею. У третьому випадку стіни обмазувалися, як із ззовні, так із середини глиною. Дах будівлі мав два скати із дерев'яних щитів та обмазувався глиною, задля утеплення. Підлога будівель була земляною, у деяких випадках обмазана глиною. Обігрівалися будинки печами, однак у деяких випадках і відкритими вогнищами. Піч була довжиною 1,4–1,7 м і висотою близько 1 м. Матеріал який використовували для будівництва печей був камінь і глина. Поруч із будинками були приміщення для збереження зернових та різнопланові ремісничі майстерні. У своєму будівництві вони мало чим відрізнялися від жилих будівель, однак стіни у них були менш утеплені.

Городища-притулки були добре укріплені, задля захисту від потенційних ворогів, однак із відсутньою або частково відсутньою культурною базою із тимчасово збудованими житлами. Укріплювалися городища валами із частоколом та дерев'яними стінами із горизонтально складених стовбурів дерев. До такого

типу городищ можна віднести поселення поблизу с. Момоти, с. Бабка, с. Ломачинці, Червона Діброва, Ревно. Інший тип городищ являв собою постійні місця проживання і мало чим відрізнявся від загального типу поселень (виключення це укріплені стіни). До даного типу городищ відносять хут. Монастирок, городища поблизу с. Добриновці та с. Грозенці (Артеменко 1986, с. 178-181).

Кераміку Лука-Райковецької археологічної культури можна розділити на 2 види: ліпна та кругова (створена на гончарному крузі). Ліпна кераміка була поширена на ранньому та середньому етапі розвитку археологічної культури. Археологічні знахідки на Тетерівському поселенні свідчать про їх близькість із посудом корчаківського типу, однак відмінність простежується у формі шийки посудини та вінчика. Так плечі та вінчики Лука-Райковецьких глечиків могли мати декілька варіацій:

1. Горщики із гостро відігнутих вінчиком (до 50%). У них коротка або вдовжена шийка і різко виступаючі плечі.
2. Горщики першої варіації, однак із товстішим вінчиком.
3. Горщики із високою прямою циліндричною шийкою і різко виступаючими плечами.

Ліпний посуд Лука-Райковецької культури відрізняється грубістю стінок, які могли доходити до 2,5 см. Днище зазвичай було заокругленим з діаметром 7–8 см. В сировину для виготовлення посудин часто додавали інші матеріали (деревина, зернові), що простежується у неоднорідному рельєфу поверхні посудин. Колір посуду міг бути: сірий, чорний, коричневий із чорними плямами. Ряд посудин були прикрашені ямковим орнаментом стебл або прокреслені.

Характер Лука-Райковецької кераміки також простежується у ліпних сковорідках та мисках. Так сковорідки мали товсте дно та високий прямий бортик до 3-4 см. висотою. Миски мали форму обрізаного конуса із прямими стінками та різким звуженням до дна. Діаметр мисок складав до 30 см. а висота була 15-20 см.

Кругова кераміка починає поширюватися на другому (середньому) етапі розвитку археологічної культури і для неї характерно, що це були горщики із слабо відігнутих горлом, округлими виступаючими плечами і конусоподібною основою частиною, прикрашеною лінійним і хвилеподібним орнаментом.

Гончарний посуд поділявся на 2 види: тонкостінний, асиметричний і за формою близький до пізніх варіацій ліпного посуду та більш досконалий симетричний тонкостінний із складнішими формами вінчика. При цьому гончарний посуд Лука-Райковецької археологічної культури можна також поділити за верхньою частиною глечика на 3 групи:

1. Посудина із відігнутих назвнн вінчиком, край якого був заокругленим.
2. Посудина вінчик якого був потовщений та втягнутий донизу.
3. Посудина із потовщеним вінчиком, який мав відступ із зовнішньої або внутрішньої сторони. (Русанова 1973, с. 13-15).

Типологія кераміки Лука-Райковецької археологічної культури розроблена І. П. Русановою на основі археологічних знахідок Тетерівського, Гульського та Хотомельського поселень (Русанова 1973, с. 13-15, таблиця IV-VI).

Поховальний обряд відображав язичницьке вірування у сили вогню і був представлений кремацією померлого на спільному вогнищі. У більшості випадків рештки кремації розміщувалися у глиняні горщики та ґрунтові ямки. У деяких випадках рештки розміщувалися у дерев'яних зрубках човнах, що свідчить про можливу соціальну диференціацію представників археологічної культури. (Михайлина 2008, с. 22).

Ще одна група пам'яток, характерна для Лука-Райковецької культури – святилища, на яких відбувались жертвоприношення та поклоніння язичницьким богам. Одним із таких є Шумське святилище на березі р. Гнилоп'ять недалеко від м. Житомира. Воно було досліджене І. Русановою в 1965 р. Ритуальний комплекс складався із самого святилища, господарсько-житлового комплексу з наземними будівлями, крематорію та могильника з похованнями праху в урнах.

Святилище мало хрестоподібну форму орієнтовану по сторонах світу. На його території були виявлені стовпові ями, вірогідно від ідолів, сектор, в якому на думку дослідниці відбувались жертвоприношення. Також потужний перегорілий шар в певних місцях святилища свідчив про те, що на цих місцях безперечно палали вогнища (Русанова 1966, с.233-237).

Хрестоподібна форма святилища, аналіз знахідок з пам'ятки (крем'яний наконечник стріли, кістки півня, прясельця та ін.) дозволив припустити, що святилище присвячувалось сонячному божеству або вогню. Дещо пізніше Б. Рыбаков побачив в його обрисах жіночу фігуру і висловив думку про те що святилище присвячувалось Морені – слов'янській богині смерті. Тим більше недалеко розташовувався великий ґрунтовий могильник та місце де відбувалася сама кремація (Рыбаков 1987, с.214-220).

Деякі дослідники ранній період існування Лука-Райковецької культури називають дулібським, а наступні періоди пов'язують з літописними племінними об'єднаннями древлян, волинян, дреговичів. Слід зазначити, що саме Лука-Райковецька культура стала основою для утворення давньоруської держави – Київська Русь.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артеменко, І. І. (ред.) 1986. Вибране Т. III. *Археологія Української СРСР. Ранньослов'янський і давньоруський період*. Київ: Наукова думка.
2. Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.
3. Михайлина, Л. П. *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура)*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАНУ.
4. Русанова, І. П. 1966. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром. *Культура древней Руси*. Москва: Наука.
5. Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI-IX вв. Между Днепром и Западным Бугом*. Москва: Наука.
6. Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Отримано: 7.05.2020

РОЗДІЛ III

ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Бабій О. В.

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича

ВІЗАНТІЙСЬКІ МОНЕТИ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Під час досліджень Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 1999–2014 рр. був виявлений нумізматичний матеріал, до якого відносяться 4 візантійські монети. Ці знахідки значно уточнюють хронологічні рамки існування Чорнівського городища та дозволяють з нових позицій розкрити його значення у військово-політичному, соціально-економічному і культурному розвитку давньоруського населення регіону.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Візантія, монети, Чорнівське городище.

До однієї із найбільш досліджених давньоруських пам'яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра відноситься городище, яке розташовується на віддалі 5 км на південь від с. Чорнівка, в лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени. В історіографії воно відоме як Чорнівське городище.

Воно було відкрите відомим буковинським археологом, доктором історичних наук Б. О. Тимощуком, розкопувалось ним в 1977–1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків (Тимошук, 1982, с. 105–113). В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук (Філіпчук, 1983). Протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічною експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного (Возний, 1998; Возний, 2009), а з 1999 р. і до цього часу на городищі працює експедиція під керівництвом С. В. Пивоварова. Результати досліджень городища в 1999–2014 рр. опубліковані авторами у низці статей (Калініченко, Пивоваров, 2013, с. 34–46; Пивоваров, 2008, с. 9–18; Пивоваров, 2006). Виявлений матеріал настільки значимий, що потребує спеціального подальшого дослідження, яке дозволить у повній мірі розглянути матеріальну та духовну культуру мешканців Чорнівського городища в епоху середньовіччя.

Під час досліджень городища у 1999–2014 рр. виявлено цінний археологічний матеріал, який уточнює датування пам'ятки і дозволяє з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону. Серед виявлених за цей час матеріалів особливої уваги заслуговують нумізматичні знахідки, оскільки середньовічних монет у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра виявлено обмаль. До них відноситься 4 візантійські монети. Їхньому всебічному аналізу й інтерпретації присвячена дана публікація.

Перша нумізматична знахідка була виявлена у 2014 р. в районі кліті № 12 (рис. 1, 2). Монета сильно корозована, обрізана – семикутна, перфорована. На реверсі простежуються погрудні зображення двох постатей. Діаметр знахідки становить 1,5–1,6 см; маса – 0,8 г. Попередньо за аналогіями з інших територій Європи, зокрема з Балкан, Болгарії, а також колекції Думбартон Оакс, можна припустити, що монета з Чорнівського городища була карбована за правління

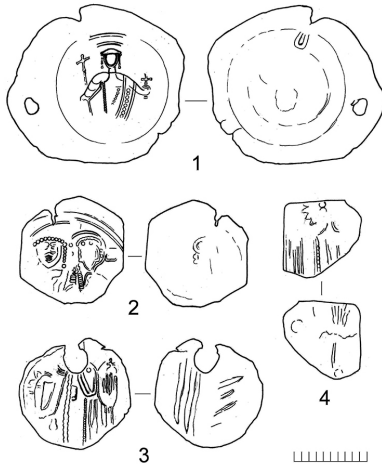

Рис. 1. Візантійські монети з Чорнівського городища (за Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015)

Олексія III Комніна Ангела у 1195–1203 рр. в монетному дворі м. Константинополя (Ільків, Калініченко, Пивоваров, 2015, с. 20-35). Більш вузько дана монета, за класифікацією М. Хенді, датується 1197–1203 рр. Номінал монети попередньо теж можна визначити як аспрон. Через значну пошкодженість знахідки та затертість зображення дуже важко простежити її більш вузький період карбування та віднести до окремого типу. Загалом можна припустити, що монета з Чорнівського городища відноситься до типу В. На аверсі подібних аспронів зазвичай зображувався бюст безбородого Ісуса Христа (Спаса Емануїла) з нимбом, одягненого в туніку та колобїон, і з сувояем у лівій руці. Навколо постаті Христа розміщувався

напис «Господи помагай». Даний аспект є досить важливим, так як підтверджує той факт, що монета використовувалася, очевидно, як медальйон-оберіг.

Друга із монет (рис. 1,1) має увігнуто-випуклу поверхню, була знайдена у 1999 р. в руїнах кліті № 8. Її діаметр становить 2,2–2,5 см, маса – 1,5 г. Монета перфорована і, відповідно, теж використовувалася не як грошовий знак, а як підвіска-іконка (Ільків, Калініченко, Пивоваров, 2015, с. 20-35). На її реверсі (ввігнутій стороні) в центрі у подвійному обідку зображено в фас постать імператора. На його голові знаходиться стема (низька корона), а сам він вдягнутий у дивітисон (багряницю, чи опліччя) – святковий пурпурний одяг, що слугував за знак верховної влади, і хламїду (довгий парадний плащ із шерстяної тканини). У правій руці імператор тримає лабарум (штандарт на довгому державу із зображенням хреста), а в лівій – сферу (державу), яку також увінчує хрест. З обох боків постаті імператора розміщені крапки, які замінюють написи. На аверсі (випуклій стороні) монети зображення через погану збереженість не простежується. Монета виготовлена з міді. Окалина на поверхні грошового знака свідчить про його перебування у сильному вогні.

Аналіз зображення на монеті та її форма засвідчує, що вона також має візантійське походження. Грошові знаки такого типу з'явилися на території імперії після реформи Олексія I Комніна (1081–1118 рр.), проведеної в 1092 р. (Grierson, 1982, p.211-238). Значних змін монетне карбування імперії зазнало після взяття військами європейських рицарів Константинополя в 1204 р. у результаті Четвертого хрестового походу (Успенский, 2005, с. 63-88). Встановлено, що монета з Чорнівського городища становить номінал аспрон трахея. Вона була відкарбована у Фесалоніках за часів правління Феодора I Комніна-Дуки

(Lianta, 2009, p. 147-153), який у 1215–1230 рр. був правителем Епірського царства. У 1224 р. він завоював королівство Фесалоніка, яке, відповідно, втратило автономію. Влада Феодора Комніна-Дуки у Фесалоніках продовжувалася з 1224 до 1230 рр., а коронований він був у 1227 р. Отже, в широкому хронологічному діапазоні монету з Чорнівського городища можна датувати 1224–1230 рр. 9 березня 1230 р. відбулася битва при Клокотниці, в якій Феодор зазнав поразки. Після цього Епірський деспотат Феодора I Комніна-Дуки розпався на дві держави, центром однієї з яких стали Фесалоніки.

За своїми зовнішніми ознаками *ἀστρον τράχυς* з Чорнівського городища відноситься до типу G за класифікацією М. Хенді (Hendy, Bellinger, Grierson 1999, p. 559-561). Зазвичай, на реверсі монет типу G зображувалася в повний зріст постать імператора, в якого наявні стема, дивітсон, хламіда та комір. У правій руці імператор тримає лабарум, а в лівій – сферу (державу), яку також увінчує хрест. На аверсі зображувалася постать Христа Емануїла (без бороди, з тунікою), який тримає сувій у лівій руці (Hendy, 1969, p. 271). За останні роки нові матеріали досліджень з Думбартон Оакс дозволили хронологічно більш точно розподілити усі сім типів монет Феодора Комніна. Тому тип G, до якого відноситься монета з Чорнівського городища, з обережністю можна датувати більш вузько – 1229–1230 рр.

Інші дві монети були знайдені у 2004 і 2006 рр. у кліті №12. Так, цілий екземпляр має діаметр 1,5–1,6 см, його маса – 0,7г. Від іншої монети, навмисно розрізаної у давнину, зберігся лише сегмент – четвертина. Її розміри дорівнюють 1,1×1,1 см, маса – 0,8 г (рис. 1, 4). Зображення на монетах сильно постраждали від вогню і корозії, тільки вгадуються нечіткі постаті, але їхня приналежність до числа візантійських монет не викликає сумнівів.

На цілому екземплярі монети, яка виготовлена з міді/бронзи й також перфорована (рис. 1, 3), зображення читаються досить погано. Проте все ж вдається простежити, що на реверсі монети проглядається постать ангела. Попередньо її можна співставити з номіналом *ασπρον τραχέα*, який був карбований за правління Деметрія Комніна-Дуки у Фесалоніках у 1244-1246 рр. (Hendy, Bellinger, Grierson 1999, p. 597-598). За аналогічними знахідками монет з Думбартон Оакс, можна припустити, що на реверсі монети з Чорнівського городища зображений Архангел Михаїл. Характеризуючи монети Деметрія Комніна-Дуки, варто зазначити, що на аверсі монети зображена постать Христа Емануїла (без бороди, з тунікою), який тримає сувій у лівій руці. На реверсі монети – постать Архангела Михаїла у повний зріст, з німбом, у дивітсоні, з коміром. У правій руці він тримає лабарум на усю довжину постаті, а в лівій руці – державу (Hendy, 1969, p. 288-299).

Малоймовірно, що дана монета могла потрапити на городище після його знищення монголо-татарами, яке датувалося 1241 р. (Возний, 2009, с. 477-478). Тому є підстави припустити, що укріплена Чорнівська садиба припинила існування пізніше, очевидно в 1259 р. (Пивоваров, 2008, с. 194). До такої ж думки схиляє датування срібного персня із багроподібним геральдичним зображенням знаку Рюриковичів, знайденого на пам'ятці, який, вочевидь, належав князю Андрію Ярославичу (1222–1264 рр.), зятю Данила Галицького. Не виключе-

но, що під час вимушеної еміграції Андрія Ярославича, його дружина і діти в 1252–1256 рр. перебували на городищі (Пивоваров, 2008, с. 194).

Відповіді на питання, яким чином візантійські монети потрапили на Чорнівське городище, складно. Можливі пояснення цих неординарних знахідок різні. У літературі вже неодноразово зверталася увага на ймовірну участь дружинників із Галицько-Волинських земель у хрестових походах, про що знаходимо натяки в писемних та фольклорних джерелах. Якщо це так, то деякі з монет міг принести один з учасників Четвертого хрестового походу (1202–1204 рр.). Разом з тим відомо, що Галицько-Волинське князівство, складовою частиною якого в той час були і землі сучасної Буковини, мало тісні політичні та культурні стосунки з Візантією. Тут знаходили притулок і опальні царевичі, претенденти на престол і, можливо, імператори у вигнанні. Зокрема, багато науковців схильні вважати, що візантійський імператор Олексій III Комнін-Ангел, який улітку 1203 р. покинув оточений хрестоносцями Константинополь, після багатьох поневірянь знайшов притулок у Галичі, в князя Романа Мстиславича, батька Данила Галицького (Пивоваров 1999, с. 154–159). Після розгрому Константинополя, як свідчать археологічні матеріали, на землі Русі переселилася і деяка частина візантійських ремісників та духовенства. Через це не виключено, що на городищі побували вихідці з імперії чи русичі, які з ними спілкувалися. Можна припустити, що монети, як своєрідні іконки, могли бути принесені мешканцями Чорнівського городища (князі, бояри, духовенство), які здійснили паломництво до Константинополя або ж до християнських центрів у Святій Землі. Торгове походження перфорованих візантійських монет малоімовірно, оскільки вони використовувалися як підвіски, а не як грошові знаки. Підтвердженням даної гіпотези можуть служити й інші знахідки візантійського походження з городища, зокрема «сирійські» енкалпіони та стеатитова іконка, виявлені на пам'ятці (Пивоваров, 2006, с. 184–188, с. 200–202).

Таким чином, за період дослідження Чорнівського городища у 1999–2014 рр. був виявлений цінний нумізматичний матеріал, який уточнює хронологічні межі існування Чорнівського городища та дозволяє з нових позицій розкрити його значення у політичному, економічному, суспільному та культурному розвитку давньоруського населення Пруто-Дністровського межиріччя у XIII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Возний І.П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.* Чернівці: Рута.
2. Возний І.П. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X-XIV ст.*, 2. Чернівці: Золоті литаври.
3. Ільків М., Калініченко В., Пивоваров С. 2015. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища. *ПССІАЕ*, Т. 1 (39), с. 20–35.
4. Калініченко В., Пивоваров С. 2013. Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.). *ПССІАЕ*, Т. 2 (36), с. 34–46.
5. Пивоваров С. 1999. Візантійська монета з Чорнівського городища. *ПССІАЕ*, Т. 3, с. 154–159.
6. Пивоваров С. 2008. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, с. 180–199.

7. Пивоваров С. 2008. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища. *ІССІАЕ*, Т. 1 (25), с. 9–18.
8. Пивоваров С. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.
9. Тимошук Б.О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
10. Успенский Ф. 2005. *История крестовых походов*. Москва: Даръ.
11. Філіпчук М.А. 1983. Замок біля Чорнівки. *Молодий Буковинець*, 27 лютого.
12. Grierson P. 1982. *Byzantine coins*. London: Methuen & Co LTD.
13. Hendy M. 1969. *Coinage and money in the Byzantine empire 1081-1261*. Washington.
14. Hendy M., Bellinger A., Grierson P. 1999. *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection: Volume 4 (Part II): The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204-1261)*. Washington.
15. Lianta E. 2009. *Late Byzantine Coins 1204-1453 in the Ashmolean Museum University of Oxford*. London: Spink.

Отримано: 13.04.2020

Городецька Ю. І.

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПІВДЕННОГО ТА СХІДНОГО БАСТІОНІВ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена розгляду питання реконструкції південного та східного бастіонів Збараського замку за результатами археологічних досліджень південного та східного бастіонів 2019 р.

Ключові слова: Збараський замок, укріплення, бастіони, археологія, Тернопільщина.

Влітку 2019 року археологічною експедицією історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету проводились дослідження південного та східного бастіонів Збараського замку і в результаті було зафіксовано нову конструкцію бастіонів, перебудованих із веж.

Історія твердині на даний момент розпочинається з дати будівництва у 1620–1631 рр. за проектом італійського архітектора Вінченсо Скамоцці. За даними це був проект укріпленого палацу-резиденції, який мав виконувати функції фортеці. Сам архітектор дав назву звоєму творінню – «palazzo in fortezza», яку чомусь почали розуміти як «укріплений палац», при тому, що дослівний переклад звучить як «палац у фортеці» (Підставка 2012, с. 46–50).

За час існування замок укріплювали, знищували і зову відбудовували безліч разів (Підставка 2012, с. 70). На сьогоднішній день замок майже повністю відновлено, ще у 1994 р. на його базі було створено Збараський державний історико-архітектурний заповідник, який у 2005 р. став Національним заповідником «Замки Тернопілля».

По кутах замкового муру частково збереглись п'ятикутні бастіони. Як показали археологічні дослідження швидше на місцях бастіонів були вежі під накрит-

тям з трьома ярусами бійниць. Замок, що знаходився на схилі з чотирма вежами та однією в'їзною, обмежений навколо ровами завширшки понад 4 м та захищений валами мав досить непоганий захист (Федунків 2016, с. 335). Здається, що така оборона на той час була досить надійною, але як відомо ще на початку XVI ст. почала стрімко розвиватись артилерія. У XV ст., було винайдено спосіб відливати чавун. Так з'явилися чавунні ядра, вони стали більш точними і далекобійними. Саме в цей час вже потроху почали проявлятися розбіжності в розвитку артилерії і фортифікаційних споруд (Яковлев 2000, с. 45). Вежі стали відігравати роль мішені для нападників. Вистачало кілька ударів і вона починала сипатись і тим самим могла нашкодити оборонцям, що знаходились всередині.

Вже в XVI ст. стало зрозуміло, що такий вид укріплень вичерпав свої можливості. По всій Європі почалися масові перебудови укріплень та їхнє удосконалення спираючись на можливості артилерії. З веж знімали дахи, а їхній оновлений верх використовували як майданчик для гармат. Середину веж засипали ґрунтом, таким чином укріплювали їх (Яковлев 2000, с. 118-119). Так утворився більш непробивний вид укріплення – бастион. Проте, на відміну від вежі, щільність флангового вогню була слабшою. А як відомо він відіграв велику роль у захисті від нападників. Важливість флангової оборони полягала не тільки в посиленому ураженні ворога, але й впливала на зниження бойового духу нападників (Теляковский 1848, с. 29).

Археологічні дослідження бастионів Збарзького замку вказують на те, що зміни веж на бастиони спіткали і його. Проте, як видно із результатів, збарзькі бастиони відрізнялися від інших. Південний бастион збережений найкраще, а зовні прослідковується два ряди бійниць. Ще на початку археологічної експедиції, під час вибирання землі з південного бастиону, було знайдено гнізда для балок, що утримували перекривали ярусів вежі (Строцьень, Городецька 2019, с. 1). Крім того, ще був збережений коридор зі сторони стіни замку, який відділяв зовнішню південно-східну стіну бастиону від основної, засипаної землею.

Східний бастион зберігся не так добре, як південний, проте його дослідження дали масу корисної інформації. Під час розкопок було виявлено два виходи на бастион, один з самого початку було частково видно, а другий повністю був повністю засипаний землею. Насамперед було виявлено склепіння тунелю, а з часом розкопали його повністю. Обидва виходи знаходилися один над одним. Також у процесі експедиції на східному бастионі було виявлено залишки стін (Строцьень, Городецька 2019, с. 74-75).

Це відкриття дає можливість уявити, що ж сталося з колишніми вежами і яким чином їх перебудували в бастион: у середині веж добудовували нові стіни, а простір між ними і фасадами засипали землею, одночасно простір між новими стінами і куртнами залишали вільним – там було два ряди бійниць. Така незвичайна конструкція була надійно захищеною з фасової сторони, завдяки землі її було практично неможливо розбити. При цьому бастион не втрачав якості вежі, адже з сторони куртин було збережено ряди бійниць і сила флангового вогню залишалася такою ж як і раніше. А ядра вдарили у куртини під кутом і рикошетили.

Отже здобута інформація під час археологічних досліджень південного та східного бастіонів Збараського замку вказує на те, що це було комбіноване, вдосконалене укріплення. У XVI – XVII ст. вся Європа перебудовувала вежі на бастіони, тим самим втрачаючи деякі переваги перших. Паралельно Збараж зміг винайти новий вид укріплень, аналогії яким покищо не відомі.

Список использованных источников и литературы:

1. Підставка, Р. В. 2012. *Фортифікації Збаража: відоме і невідоме*. Збараж.
2. Строчень, Б., Городецька, Ю. 2019. Спроба реконструкції південного і східного бастіонів Збараського замку. В: *Битва під Збаражем, 1649 року як важливий етап Національно-визвольної революції на Україні середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Тези всеукраїнської науково-практичної конференції*. Збараж, с.74-75.
3. Теляковский, А. З. 1848. *Фортификация. 2-е изд., испр. и доп.*, Ч. 1. Санкт-Петербург.
4. Федунків, З. Б. 2016. Еволюція оборонних укріплень бастіонних регулярних замків Західної України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ: КНУБА, с. 332-342.
5. Яковлев, В.В. 2000. *История крепостей*. Санкт-Петербург: АСТ Полигон.

Отримано: 9.04.2020

Завадська М. В.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ІСКОРОСТЕНЯ
НА ПОЧАТКУ XXI СТ.**

Стаття присвячена результатам археологічного дослідження літописного городища дравлян в м. Коростені за останні десять років XXI ст.

Ключові слова: *древляни, городище, берма, рів, ескарп, посад, флотація.*

Археологічні дослідження на території м. Коростеня періодично проводились ще в XIX – на початку XX ст. Колишня дравлянська столиця, літописне місто, притягувала до себе дослідників. В різні роки тут працювали В. Антонович, Т. Штейнгель, В. Хвойка, Ф. Козубовський, Т. Мовчанівський та ін. Більшість зосереджувалась на розвідках та дослідженні невеликих площ або окремих поховань. Протягом XX ст. Коростень та його околиці цікавили радянських археологів, але комплексні та довготривалі дослідження пам'яток в місті розпочалися з кінця 80-х рр. XX ст. науковцями Житомирської археологічної експедиції під керівництвом Б. Звіздецького. Від 2006 р. Житомирську експедицію очолює А. В. Петраускас. Під його керівництвом розкопки в Коростені тривають і дотепер. Метою нашого дослідження буде висвітлення археологічних досліджень коростенського городища № 1 протягом останніх десяти років.

З 2010 року у складі Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ працювали також викладачі та студенти історичного факультету ЖДУ імені Івана Франка. За період з 2010 по 2019 р. досліджені були ділянки на дитинці городища, першій і другій бермах, окремих ділянках рову та посаду.

Були продовжені розкопки на першій бермі городища з метою дослідження оборонних споруд. Під час вивчення стратиграфії бровки зазначеного розкопу виявлено сім шарів, що сформувалися протягом існування городища. Серед іншого виявлено також рештки господарських споруд і стовпової ями, що, вірогідно, використовувалась для утримування дерев'яної оборонної стіни на другій бермі ескарпу. На цій ділянці розкопу фіксувався сильно пропечений шар жорстви, в якому кераміка практично спеклася з гранітною крихтою. На пам'ятці були виявлені матеріали Корчацької, Лука-райковецької культур й матеріали, що датуються IX – серединою X ст. (Хададова 2013, с. 87).

У польовому сезоні 2013 року дослідження проводились на майданчику дитинця городища, бермі першого ескарпу, оборонному рові городища та на південній частині посаду городища. На майданчику дитинця городища під час його візуального огляду зафіксовано свіжу грабіжницьку яму близько 3 м² за площею. На її місці закладено пошуковий шурф 2×2 м. Заповнення – сірий однорідний гумусований супісок. Материк – гранітна скеля. Знахідки – фрагменти гончарної кераміки середини IX ст. та залізний наконечник стріли.

На бермі першого ескарпу проводились роботи по промиванню та просіюванню відвалу старої грабіжницької ями. У результаті було просіяно близько 20 відер ґрунту, внаслідок чого виявлено декілька десятків намистин дрібного розміру, бронзові прикраси й велику кількість дрібних перепалених людських кісток (фаланги пальців, носові перегородки, дрібні фрагменти черепної коробки, фрагментовані трубчасті кістки). Останні засвідчують виразні ознаки загибелі городища № 1 від військового штурму 946 року (Петраускас, Польгуй, Хададова 2013, с. 123).

Також були розкопані ділянки рову. Рів глибиною близько 2 м, у західній частині на його дні відзначено замивні шари, позбавлені знахідок, які підтверджують висловлену раніше Б. А. Звіздецьким думку, що на момент штурму рів не був вичищений. У заповненні рову виявлені знахідки фрагментів гончарної кераміки, знарядь праці, побутових предметів, зброї, військового обладунку та прикрас.

Серед цікавих знахідок, що походили з рову, слід відзначити срібні з позолотою бляшки від поясного набору дружинника. З усіх знахідок гарну збереженість мають лише 5 бляшок, що підтверджують високий соціальний статус свого власника. Предмети мали виразні ознаки перебування в горілому шарі (Петраускас, Польгуй, Хададова 2014, с. 298).

Найбільшою несподіванкою виявилися результати розкопок на ділянці посаду, що прилягає до городища з північного сходу. Вона була обрана для досліджень з урахуванням цікавих знахідок, виявлених під час візуальних обстежень поверхні в попередні роки (срібний хрестик варязького типу та ін.), а також її топографічного виокремлення серед заболоченої низовини, з якої бере початок невеличкий струмок – притока р. Уж. стратиграфія траншеї виявила кілька ярусів прошарків гумусного шару зі знахідками пережеваного матеріковими суглинками у вигляді падаючих шарів. Ряд факторів свідчить про те, що це культурні нашарування з дитинця городища №1, які вважалися назавжди

втраченими, збереглися поруч із городищем у перевідкладеному стані (Петраускас, Польгуй, Хададова 2014, с. 298).

Протягом польових сезонів 2015 та 2016 років були закладені розкопи з північно-західного боку першої берми городища. Там знайдено рештки житлової кліті з великою кількістю обгорілого зерна. Було зафіксовано понад 100 індивідуальних знахідок, серед них:

- намистини з пасти, гірського кришталю, скла, сердоліку;
- ножі, деталі ремінної гарнітури, вістря стріл;
- жорна з пірофілітового сланцю;
- залізне тесло – інструмент будівельників;
- зітлілі кістки людини – частина черепа, кістки рук з розташованими поруч залізною фібулою та ножем.

Методом флотації взяті палеоботанічні проби – велику кількість зерна культурних рослин – жита, пшениці, гороху, проса, сочевиці.

Вперше на городищі були виявлені дві стовпові ями на самому краю берми – рештки дерев'яної стіни першої лінії оборони (Петраускас, Хададова, 2018, с.30-31).

Протягом польових сезонів 2017-19 років продовжено попередні розкопи у північній частині рову, на бермі № 1 та на посаді. Зокрема були знайдені матеріали, пов'язані з локалізованою ще Б. Звіздецьким майстернею ювеліра, а саме – спіралеподібний шматок золотого дроту зі слідами відкушування інструментом по краях та невеличкі глиняні ложечки та лячки. Влітку 2019 року на розкопі першої берми на площу 16 м² шляхом просіювання через сито зібрано більше 200 індивідуальних знахідок, серед яких переважали різні намистини та пронизки, срібні та бронзові деталі дружинної гарнітури, наконечники стріл та ін.

У 2018 р. також була досліджена ділянка посаду на північ від городища площею 100 м². Попередньо було виявлено дві плями, одна з яких виявилась частиною господарської будівлі, але в цілому на розкопі спостерігалась слабка насиченість культурного шару зокрема індивідуальними знахідками. Були виявлені залізна двошипова стріла, фрагменти пірофілітового жорна, намистини. Всі матеріали датуються IX – поч. X ст. Переважали фрагменти посуду. Це ранньогончарні посудини з товстими стінками, слідами оточення зовнішньої поверхні на гончарному колі. Деякі фрагменти мають сліди з'єднання глиняних смуг між собою. Орнаментовані прямими врізаними горизонтальними лініями та хвилястими лініями (Петраускас, Хададова 2020, с. 36).

Аналізуючи всі вказані факти, можна припустити, що ця ділянка посаду не була заселена, а використовувалась для господарських потреб.

Отже, за останнє десятиліття дослідження городища №1 та його посаду дали цікавий матеріал, який свідчить про високий рівень матеріальної культури древлян, розвитку ремесел і торгівельних зв'язків. Розкопки підтвердили літописні відомості про загибель городища. Але дослідження пам'ятки ще не завершено, тому попереду ще багато нових відкриттів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Петраускас, А. В., Польгуй, В. І., Хададова, М. В. 2013. Археологічні дослідження в м. Коростені. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: Стародавній Світ, с.123-124.
2. Петраускас, А. В., Польгуй, В. І., Хададова, М. В. 2014. Нові дані про історичну топографію літописного Іскоростеня. *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній Світ, с. 294-301.
3. Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2018. Дослідження стародавнього Іскоростеня. *Археологічні дослідження в Україні*. – Київ: Стародавній Світ, с. 30-31.
4. Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2020. Розкопки на городищі в м. Коростень. *Археологічні дослідження в Україні*. – Київ: Стародавній Світ, с. 36.
5. Хададова, М. В. 2013. Нові дослідження літописного Іскоростеня. "Археологія і Фортифікація" Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори–2006, с. 85-87.

Отримано: 23.04.2020

Залужний М.М.
Рівненський державний
гуманітарний університет

**ЛІТОПИСНИЙ ГУБИН ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ
ДЖЕРЕЛАМИ**

У публікації дано характеристику археологічних досліджень решток потужного літописного міста Губин. Розкопки цієї пам'ятки були проведені експедицією під керівництвом І. С. Винокура та В. І. Якубовського в 1997-2014 р. Розглядаються планування городища, археологічні знахідки та унікальність знайдених скарбів.

Ключові слова: городище, Губин, місто, Болохівська земля, гарнітури.

Губинське городище, яке відоме місцевим жителям під назвою Замок, розташоване на південному краю с. Губин Старокостянтинівського р-ну Хмельницької області. Воно знаходиться на мисовому виступі правого берега р. Случ, на північ від городища у Случ впадає правобережна притока р. Ладижка. За даними літопису, болохівське місто було зруйноване в 1241 р., коли Галицько-Волинський князь Данило Романович пройшовся по цих територіях і покарав місцеве населення за їхню співпрацю із монголо-татарами. Вперше залишки городища були зафіксовані В.Б. Антоновичем в його праці «Археологическая карта Вольской губернии» (Антонович 1901, с. 26). У ХХ ст. воно було обстежене М.П. Кучерою, П.О. Раппопортом, К.І. Терещуком (Кучера 1979, с. 69, рис. 5, 1; 6, с. 56; 7, с. 164, рис. 1, 2). Пам'ятка разом з іншими важливими осередками Болохівської землі згадується і в узагальнюючих працях.

Губинське городище, має загальну площу 4,6 га, складається з чотирьох укріплених майданчиків: південного, північного, південно-західного й південно-східного. У 1997 р. тут було розпочато стаціонарні розкопки, які проводить археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. У роботі експедиції брали також участь співробітники

Хмельницького інституту підвищення кваліфікації вчителів і Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Протягом п'яти літніх сезонів (1997-2001) експедиція досліджувала територію північного майдану (Винокур та ін. 2004, с. 9). Під час розкопок було виявлено планування житлово-господарських комплексів, конструктивні особливості фортифікаційних споруд, а також зібрано значні речові матеріали: кераміку, вироби із заліза, кістки, бронзи, скла і т. ін. Керівником археологічних експедицій впродовж 1997–2005 був І.С. Винокур, а з 2006 по 2014 рік – В.І. Якубовський. Широкомасштабною польовою працею було охоплено значну територію городища, його двох ґрунтових цвинтарів, лівобережну частину міста та частину сільськогосподарської округи. У процесі багаторічних розкопок виявлено велику кількість знахідок, які зараз зберігаються у Старокостянтинівському районному краєзнавчому музеї.

Матеріали, знайдені В.І. Якубовським у процесі розкопок Губина, Божська і Теліженецького городища, детально вивчалися: їм підшукувалися відповідники на інших землях України-Руси, а отримані результати узагальнювалися, що сприяло появі важливих праць з історії Болохівщини. Серед них – низка нових монографічних розробок, у числі яких монографія В.І. Якубовського «Скарби Болохівської землі», опублікована у 2001 р. (Якубовський 2001, с. 6). У 2003 р., вийшло друге, доповнене видання цього дослідження. Згодом (2004 р.) була опублікована спільна монографія, за участю І.С. Винокура, В.І. Якубовського, В.П. Мегея, О.І. Журка під назвою «Літописний Губин XII–XIII ст. (Винокур та ін. 2004, с. 3). Видана друком наукова праця Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина», яка підсумовувала результати семирічних губинських експедицій.

У 1997 р. На території городища знайдено 1-й і 2-й речові скарби. До складу першого скарбу входять три різноманітні гарнітури срібних прикрас, що відносяться до головного убору (Винокур та ін. 2004, с. 50). Це комплект з 11-ти скроневих кілець, один кінець яких загнуто у петлю, розплющено і скручено у трубочку, а другий – має тупе заокруглення. Другий комплект складається з 5-ти перснеподібних прикрас, кінці яких майже стулені, заходячи один за один. До третього комплекту належить 2 сережки київського типу. Загальна вага речей цього скарбу – 50 г 910 мг.

До складу другого скарбу входять: срібний колт і частина ланцюга – рясни. Загальна вага речей цього скарбу – 25 г 30 мг (Винокур та ін. 2004, с. 50).

У 2001 р. під час літньої експедиції, у північно-східній частині північного майдану, у порожнистій кліті 7 було виявлено 3-й речовий скарб (Винокур та ін. 2004, с. 50-54). У процесі досліджень на глибині 0,7 м від внутрішнього схилу валу, у північній стінці, було відкрито горілі дубові колоди завтовшки 0,15–0,20 м, які, очевидно, мали продовження й перекривали в давнину кліті 6-8. Над ними знаходилися рештки перекриття кліті. У товщі цього шару (0,35–0,40 м) було виявлено глину й скупчення каменю разом із фрагментами спалених брусків. Безпосередньо ж у кліті № 7 збереглися й були розчищені на глибині

1,15–1,20 м від внутрішнього схилу валу горілі дубові колоди, зв'язані технікою врубки «в руські вугли». Судячи з решток поздовжньої та поперечної стін, розмір кліті становив 3×3,2 м. Дубові колоди у кліті збереглися на висоту двох нижніх вінець (0,35–0,40 м). Долівка господарського приміщення була глиняною, зі щільним шаром підмазки зверху. На долівці, як і в сусідніх частково розкритих клітях (№6, 8), було виявлено цілі й фрагментовані керамічні давньоруські горщики кінця XII – першої половини XIII ст. Крім кераміки, тут трапилися й інші знахідки, наприклад вироби із заліза, фрагменти скляних браслетів тощо.

Третій речовий скарб складається з двох наборів (гарнітурів) жіночих прикрас. Перший набір включає срібні прикраси: 2 колти, браслет, сережка, 2 кільця (каблучки), перстень, 12 срібних дротяних кілець – підвісок. Отже, перший набір (гарнітур) складається з 19 речей – ювелірних виробів. Загальна маса першого набору – 137 г 732 мг.

Другий набір включає срібні вироби, а саме 2 колти, браслет, 2 кільця, 2 сережки, перстень, 12 дротяних скроневи́х кілець та хрестик натільний кам'яний. Другий набір складається з 21 ювелірного виробу. Загальна маса другого набору (гарнітуру) – 128 г 280 мг. Загальна кількість ювелірних виробів у складі Губинського речового скарбу – 40. Загальна маса обох наборів (гарнітурів) речового скарбу – 266 г 012 мг.

У 2002 р в порожній кліті № 9 на долівці було виявлено четвертий речовий скарб (Винокур та ін. 2004, с. 54-55). До його складу входять 30 срібних дротяних скроневи́х підвісок, 1 підвіска-лунниця, 4 підвіски-медальйони, 2 скляні і 1 керамічна намистини та 9 ажурних намистин, орнаментованих зерню. Серед речей цього скарбу наявне 1 срібне кільце-каблучка. Загальна вага речей цього скарбу – 235 г 350 мг.

Описані гарнітури ювелірних виробів речових скарбів з Губина належали, очевидно, представникам боярської верхівки. Ураховуючи повідомлення літопису про спалення Губина у 1241 р, можна припустити, що саме на той рік припадає приховування (закопування) коштовностей. Відкриті в літньому сезоні 2001 р., вони пролежали в землі під руїнами спаленої кліті рівно 760 років.

За стилем оформлення гарнітури мають як спільні риси, так і деякі відмінності. До спільних рис належить наявність одних і тих самих ювелірних виробів (колти, сережки київського типу, півторавиткові кільця-підвіски). Разом з цим колти першого й другого гарнітурів відрізняються своїм зовнішнім оформленням (облямовані кульками в першому наборі та ажурним обідком із дротяних петель вісімкою – у другому). Браслет і кільця-каблучки з першого гарнітуру виготовлені зі срібних кованих пластин, а кільця-каблучки з другого гарнітуру належать до типу витих.

Спільними для обох гарнітурів є зображення грифонів на колтах. Серед ювелірних виробів Болохівської землі переважають колти з геометрично-рослинним орнаментом, а також із зображенням птаха, двох птахів і криноподібного символу. Дві пари колтів із зображенням грифонів із Губинського скарбу 2001 р. перегукуються з подібними виробами, які походять із давньоруського Звягеля на Случі (Звіздецький 2008, рис. 31; 32).

Отже при дослідженні жител, порожнистих клітей та господарських споруд виявлено великий і різноманітний речовий матеріал. Це масова гончарна кераміка XII-XIII ст., побутові вироби із заліза, каменю, кістки, а також предмети озброєння і кінської зброї. Широко представлені різнокольорові скляні браслети, виготовлені, очевидно, переважно у Києві та частково у Галичі. Виявлені і овруцькі шиферні пряслиця. Окремі знахідки засвідчують і більш широкі економічні та культурні зв'язки населення літописного Губина. Це, зокрема, висла свинцева печатка 1136 р. новгородського князя Володимира Всеволодича, сина Всеволода Мстиславича. А це означає, що літописний Губин, як і інші «гради» Болохівської землі, знаходився в орбіті економічних і культурних зв'язків. Вигідне географічне розташування Болохівської землі у XII-XIII ст. сприяло розвинутій транзитній торгівлі, яка існувала між Києвом, Галичем та містами Центральної і Західної Європи. Літописний Губин, як один з важливих міських осередків Болохівської землі, відігравав важливу роль у розвитку вказаних економічних і культурних зв'язків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович, В. Б. 1901. Археологическая карта Волынской губернии. В: *Труды XI Археологического съезда*. М., с. 1-133.
2. Винокур, І.С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. *Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля*. Київ-Кам'янець-Подільський-Хмельницький-Старокостянтинів.
3. Грушевський, М. С. 2003. До Болоховщини: Губинське городище В: *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* Львів: Видавництво «Світ». Т. 5, с. 150.
4. Звіздецький, Б. А. 2008. Південне городище літописного Возвягль: дослідження 1988-1998 рр. В: *Літописний Возвягль: дослідження 1988-2008 рр.* Київ, с. 7-44.
5. Кучера, М. П. 1979. Дослідження городищ на Волині і Поділлі. *Археологія*, 29, с. 66-72.
6. Раппопорт, П. А. 1955. Города Болоховской земли. *КСИИМК*, 57, с. 52-59.
7. Терещук, К. І. 1976. До питання про локалізацію Болохівської землі В: *Дослідження з слов'яно-руської археології*. К., с. 164-175.
8. Якубовський, В. І. 1997. Основні центри Болохівської землі. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, Т. 1 (3), с. 19-24.
9. Якубовський, В. І. 1998. Новітні археологічні дослідження і відкриття в історичному Губині. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, Т. 2 (4), с. 97-102.
10. Якубовський, В. І. 2001. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський.
11. Якубовський, В. І. 2010. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 р. В: *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ-Луцьк, с. 492-494.

Отримано: 4.05.2020

ДАВНЬОРУСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ ДУНАЄВЕЧЧИНИ

У публікації висвітлюється історія досліджень двох давньоруських археологічних об'єктів поблизу сіл Маліївці та Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області на основі наявних джерел.

Ключові слова: *городище, житло, курган, поховання, культурний шар.*

У різні історичні періоди Дунаєвеччини входила до складу окремих держав. Так, у XI ст. ця територія входила до Тербовлянського князівства, а із 1141 р. – до Галицького. У 1199 р. вона увійшла до складу Галицько-Волинського князівства.

Лісостепова територія між Південним Бугом і Дністром в давньоруському літописі виступає під назвою Пониззя. Перша літописна згадка про Пониззя відноситься до 1226 р. Основна територія його розташовувалася в гирлі лівих приток Дністра: річок Ушиця, Смотрич, Збруч і Серет. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар – Солобківці – Гусятин (Гуменюк 1965, с. 48).

Чималий внесок в історіографію, дослідження матеріальної та духовної культури регіону зазначеного періоду належить дослідникам І. С. Винокуру, А. Ф. Гуцалу, В. А. Гуцалу, В. А. Захар'єву, Л. С. Куземському, В. П. Мегею, М. І. Михайлову.

У системі оборони кордон Галицької та згодом Галицько-Волинської держав від степовиків у XII-XIII ст. важливим сегментом було городище, яке розташоване за 48 км північніше впадіння р.Ушиця в Дністер за 1,3 км на північний захід від с. Маліївці Дунаєвецького і, відповідно, за 0,8 км північніше с. Слобідка-Малієвецька цього ж району та 0,3 км південніше с. Проскурівка Ярмолинецького району Хмельницької області. У краєзнавчій літературі початку XX-го століття його називали Проскурівським (Сецинский 1901, с. 296-297), а з середини 70 рр. XX ст. Малієвецьким, оскільки розташоване воно в лісі Малієвецького лісництва (Захар'єв 1997, с. 16).

Земляне укріплення площею близько 2 га займає мис правого берега р. Ушка – правої притоки р. Ушиця. Мис створений глибокою долиною річки та видолинком, в якому тече невеликий струмок. Схил долини р. Ушка досить стрімкий, у верхній частині на поверхню виходить трьохметровий шар вапняку, що значно ускладнює доступ на плато.

Висота розташування городища проти рівня річки – близько 50 метрів. Первинно городище мало два півкруглі вали з ровами перед кожним, які служили захистом з напільного боку (Григоренко, Захар'єв 2014, с. 142).

Дитинець повністю знищено у 80-х рр. XX ст. під час прокладання газопроводу «Уренгой–Помари–Ужгород». Очевидці будівництва з с. Слобідка Малієвецька посвідчили, що у процесі будівництва газопроводу траплялися наповнені горілим зерном горщики, залізні вироби мирного та військового призначення, прикраси, кістки і черепи людей.

Вперше цей об'єкт було обстежено учасниками Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 2001 р. Тоді у цьому секторі було виявлено потривожене заглиблене житло, 5 залізних трубчастіх замків та 2 ключі, західніше городища – три заглибини, які, з огляду на параметри, схожі на грабіжницькі ями скарбощукачів. Встановлено, що залишився уцілілим північний сектор об'єкта: між першим та другим валом, а також прилегла територія. Вздовж урвистого каньйону річки – між валами та за зовнішнім валом візуально простежуються западини напівземлянкових жител: три між валами, 12 – зовні. На місці знахідки замків та ключів було закладено стаціонарний розкоп (Гуцал 2011, с. 78-80). Житло № 1 розташовувалося у північному скупченні заглибин на пологому схилі плато.

Закладений за сторонами світу розкоп мав площу 22,5 м². Денна поверхня давньоруського часу знаходилася на глибині 0,15–0,2 м від сучасної. Провівши відповідну зачистку площі розкопу встановлено, що виїнято скарбощукачами на поверхню трубчасті замки та ключі вказують на вхід у житло, що простежувався з південного сходу. Проте, очевидно, що до конкретної споруди має відношення лише один чи два комплекти, інші – знайдені деінде і викинуті скарбощукачами. Пляма напівземлянки була орієнтована кутами за сторонами світу.

Північно-східна лінія мала довжину 3,8 м, південно-східна – 3,3 м, південно-західна – 3,0 м, північно-західна – 3,4 м. Подальше прокопування культурного шару у межах плями №1 (товщиною 10 см від рівня давньоруської поверхні) показало, що сліди пожежі у споруді найбільш чітко фіксуються у північному та східному кутах. На цьому ж рівні – у західному куті житла – зафіксовано залишки посудини – три фрагменти вінчика та стінки.

Прокопування наступного шару (0,1–0,2 м від давньоруської денної поверхні) показало, що сліди пожежі стали фіксуватися, крім вищезгаданих місць, ще й по центру житла.

У західному куті житла виявлено ще один фрагмент вінчика, а також денце з приденцевою частиною.

Остаточна картина заповнення житла вималювалася в нижньому шарі. Виявлено залишки масивної посудини (зерновик) із прямою горловиною. У південному куті житла розчищено розвал горщика з хвилястим орнаментом на плечиках та відігнутим назовні довгим вінчиком. Тут простежено залишки відкритого вогнища овальної форми довжиною 1,1 м, шириною 0,75 м. Зверху на вогнищі зібрано дрібні фрагменти посудин.

За межами залишків вогнища розчищено заглиблення, в якому, мабуть що, був вкопаний зерновик. Глибина заглиблення – 10 см, діаметр – 0,7 м, де виявлено залізний предмет, схожий по-народному на «згребло», за функціональними потребами був призначений для чищення шкіри корів та коней від бруду. Довжина робочої частини складала 140 мм, ширина – 42 мм. На ребрах простежувалися характерні зубчики. Біля розвалу на долівці житла знайдено надламаний залізний черешковий ніжик довжиною 70 мм. На рівні долівки зафіксовано значно перегорілий фрагмент залізних піхов від шаблі або кинджала довжиною 80 мм, шириною – 37-35 мм та товщиною – 12 мм.

На долівці житла у квадратах розчищено три ямки від стовпчиків діаметром 5-6 см і глибиною 15 см кожна, які були розташовані майже па одній лінії. Очевидно, вони були слідами від стовпчиків-підпор лежка.

Крім основного розкопу на території городища та підгороддя було закладено 4 розвідкових шурфи.

Отже, на думку дослідників, напад ворогів був неочікуваним і досить стрімким. Проте, більшість з тих, хто мешкав на підгородді, встигли втекти за вали. Прості люди гинули не лише від стріл, а й від пожежі, яка розпочалася на городищі. Про це свідчать виявлені при шурфуванні напівземлянкового житла між валами кістяки жінки та трьох малолітніх дітей. Знахідка ковальських обценьків та масивних зубил, що лежали покинутими скарбощукачами, може свідчити і про місцевий осередок виготовлення напівфабрикатів із заготовок сиродутного виробництва чи навіть різнопланових залізних виробів (Григоренко, Захар'єв 2014, с. 143).

Найбільш дослідженими та вивченими є могильники поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області. Курганний могильник в ур. Могилки (Гуцал 2011, с. 66; Захар'єв 1997, с. 72) досліджувався у 1992, 1993, 1995 рр. експедицією Відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї членами археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В. А. Захар'євим. Могильник має дві частини: східну і західну. Східна група складається із 45 насипів, західна з 5 курганів, розташованих за 250-300 м від східної.

У 1992 р. розкопано курган № 1 західної групи та курган № 2 східної групи. У 1993 р. – кургани 37-38 східної групи. У 1995 р. досліджувалися кургани 13-14 східної групи за польовою нумерацією В. А. Захар'єва (Захар'єв 1996, с. 20).

Курганний могильник, розташований в урочищі Могилки (Дубина), датується другою половиною XI ст. Це той період, коли, незважаючи на офіційне ствердження християнства провідною ідеологією, на периферії, якою, зокрема, був Сокілець, співіснувало дві релігії, що добре ілюструє поховальний обряд курганного могильника (Захар'єв а, с. 189; Захар'єв 1993).

Еталонний діаметр курганів 8-9 метрів. Висота – до 1 метра. Окремі кургани мають овальну форму (Захар'єв 1992, с. 41).

Впродовж 1992–1997, 2000 археологічних сезонів поблизу с. Сокілець проводились археологічні дослідження давньоруського ґрунтового могильника XII–XIII ст.

Загалом тут досліджено 99 поховань з виявленими 100 могилами розміщеними рядами із західною орієнтацією, але ряди поховань дещо зміщені від вісі північ-південь на південний схід (Маярчак 2008, с. 32). Центральну частину могильника складали поховання під плитами. Плити виготовлені з місцевого вапняку підпрямокутної форми з прямими або збитими кутами довжиною – 2,2 м, шириною – 1,1 м, товщиною – 0,15х0,4 м. Глибина могильних ям сягала 0,65 – 0,77 м від рівня сучасної поверхні (Захар'єв 1994, арк. 4-5), окремі – майже на рівні тогочасної поверхні. Могили з рештками чоловіків не містили супровідного інвентарю; жіночі – презентували традиційні для давньоруського періоду прикраси (Захар'єв 1995 б, арк. 10-14).

Отже, історія археологічних досліджень давньоруських об'єктів дунаєвеччини є важливим кроком на шляху історичної реконструкції матеріальної та духовної культури регіону, який в археологічному плані вважаємо перспективним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Григоренко, О. П., Захар'єв, В. А. 2014. Напівземлянкове житло із Малієвцького (Проскурівського) давньоруського городища. В: «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я». Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», с. 141-143.
2. Гуменюк С. 1965. Як складалася територія Поділля. В: Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доп. Хмельницький, с. 48- 51.
3. Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. Чернівці: «Деснянська правда».
4. Захар'єв, В. А. 1992. Центральньо-Подільський варіант давньоруського поховального обряду. В: Археологія Дунаєвеччини: збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток. Хмельницький, с. 40-44.
5. Захар'єв, В. А. 1993. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1993/66.
6. Захар'єв, В. А. 1994. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. Батарея поблизу с. Сокілець Дунаєвцького району Хмельницької області. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1994/60.
7. Захар'єв, В. А. 1995 а. До питання про Подільський варіант давньоруського поховального обряду. В: Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. Хмельницький: Доля, с. 243- 249.
8. Захар'єв, В. А. 1995 б. Науковий звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвцького району Хмельницької області у 1995 р. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1995/57.
9. Захар'єв, В. А. 1996. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокілля. В: Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. Київ: Соборна Україна, с. 189-192.
10. Захар'єв, В. А. 1997. Місце та роль Сокілля в історії Поділля В: ACADEMIA на пошану професора Л. А. Коваленка (90-річчя від дня народження): історичні дослідження. Кам'янець-Подільський. Т. І, с. 71-73.
11. Захар'єв, В. А. 1997. Стародавня Русь на Дунаєвеччині. В: Дивокрай. Науково-популярний альманах. Хмельниччина Подільська, 2, Хмельницький, с. 16-21.
12. Маярчак, С. П. 2008. Поховання і розвиток поховального обряду давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністрів'я. Археологія, 2, с. 30-39.
13. Сединский, Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. В: Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, Т. 1, с. 197-365.

Отримано: 13.04.2020

КЕРАМІКА ПЕРЕСОПНИЦІ Х-ХІІІ СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У публікації характеризується керамічні вироби Х-ХІІІ ст. з Пересопниці, які були виявлені у ході археологічних досліджень. Знайдено велику кількість виробів з глини, перш за все посуду, що може свідчити і про місцеве його виробництво.

Ключові слова: Пересопниця, кераміка, культурний шар, облицювальні плитки.

Село Пересопниця згадується в літописах із 1149 р. по 1246 р., у середині ХІІ – першій половині ХІІІ ст. вона неодноразово була центром удільного князівства. Назва поселення походить від слов'янського слова «пересип», тобто земляний насип у вигляді валу (Тихомиров 1956, с. 323).

Залишки оборонних фортечних земляних валів і ровів приваблюють археологів уже 160 років поспіль. Перші фахові дослідження були проведені Яковом Волошинським у 1856 р. було розкопано три кургани на могильнику неподалік Пересопниці.

Наприкінці ХІХ ст. розкопки продовжила Катерина Мельник – Антонович, дружина відомого українського, краєзнавця Володимира Антоновича. За сприяння Московського археологічного товариства у 1897–1898 рр. вона провела перші фахові дослідження курганних могильників VIII–ХІІ ст. на Волині. В околиці сіл Пересопниця, Білів і Старожуків тоді вивчено 93 кургани (Прищеп 2016, с. 68).

Знайдені під час цих робіт археологічні знахідки зберігаються у Національному музеї історії України в Києві. Збірка вміщує кераміку, металеві та кістяні побутові речі, зброя, прикраси.

У свій час Пересопницю також досліджували: Ф. Штейнгель, Я. Гофман, О. Цинкаловський, В. Ауліх.

Найбільші за обсягом розкопки на літописному дитинці Пересопниці здійснила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом львівського дослідника В. Терського в 1974–1992 рр., а в 90-х рр. ХХ ст. археологічні роботи тут проводив С. Терський (Терський 2003, с. 13). У колекції археологічних знахідок із Пересопницького городища з розкопок В. та С. Терських, що зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, кількісно переважають керамічні вироби.

Археологічні розкопки на ур. Пастівнику у 2002–2005 рр. продовжила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. Прищепи. У північній частині височини на двох ділянках досліджено 612 м² площі. У заповненнях будівель переважали уламки гончарних горщиків ХІІ – першої половини ХІІІ ст., розвали корчаг та фрагменти північно-причорноморських амфор (Прищеп 2016, с 75-76).

Під час археологічних розкопок 2015 р. в центральній частині урочища Пастівник поруч із кам'яним хрестом досліджено чотири ґрунтові поховання,

здійснені за християнським обрядом, зорієнтовані головою на південний захід. За 10 м на південний захід від кам'яного хреста відкрито ділянку рову. У розрізі він має форму перевернутої трапеції. Його вірогідна ширина 7,5 м, глибина від рівня виявлення – 2,3 м. У заповненні рову зібрано уламки гончарного посуду XII – середини XIII ст., залізні ножі, деталі навісних замків, фрагменти скляних браслетів. Вірогідно, рів обмежував ділянку кладовища XII – середини XIII ст.

Кераміка X–XIII ст. яка зустрічається на поселенні в Пересопниці характерна для поселень Київської Русі. У колекціях велика кількість посуду, зібраного у культурному шарі та спорудах. Керамічні комплекси з достатньою повнотою дають можливість простежити зміну типів та форм посуду протягом X–XV ст. (Терський 2003, с. 52-54).

У X ст. найбільш поширеним був посуд з помірно відігнутими назовні вінцями, так званий «курганного типу» край якого вертикально чи косо зрізні і найчастіше доповнені зовнішньою закраїною (манжетом). В процесі еволюції шийка горщиків все більше вигиналася назовні, а вінця поступово заокруглювалися.

Кераміка кінця X–XI ст. характерних для Волині форм виготовлялася з білої відмудленої глини із домішками жорстви, піску та шамоту. Це був посуд різних форм та розмірів. В цей період використовувались також спеціалізовані види посуду: мініатюрні світильники які були поширені у XII–XIII ст., мають округле плоске дно діаметром близько 9-10 см.

У комплексах XII – пер. пол. XIII ст. за спостереженнями С. Терського, близько 80% вінець складають загальноруські типи, що завершуються валиком. Серед орнаментів переважає горизонтально лінійний малюнок. Однак близько 8-10% посуду мало плоский край вінця, який дослідниця М. Малевська називає галицьким типом (Малевская 1969, с. 4-12).

У другій половині XIII ст. з'являються вінця з товстим округленим чи сплюснутим валиком. Шийка окремих посудин дуже низька і вигнута назовні майже під гострим кутом (Терський 2003, с. 52). У другій пол. XIII ст. поширюються також вінця із своєрідною формою валика, що має зовні прямо або косо зрізану грань.

Асортимент посуду, що був у вжитку жителів Пересопниці, у X–XIII ст. характеризується наявністю високоякісного посуду, зокрема горщиків, глеків (іноді з вушками, мисок), корчаг. Такий посуд як корчаги, переважно, мали циліндричне горло, зміцнене по зовнішній стороні кількома концентричними потовщеннями. У шарах XIII ст. часто трапляються миски. Вони мали добре округлену шийку і відхилені назовні вінця. У колекціях також є фрагменти облицювальних плиток, світильників, посудин укритих поливою та північно-причорноморських амфор.

На денцях гончарних посудин трапляються клейма. Це опуклі відбитки малюнка, вирізаного на дерев'яній підставці гончарного кола. Серед них переважають зображення типу солярних знаків. Вони характерні для ранньої стадії використання ручного гончарного круга легкого типу. Є різні погляди щодо пояснення клейм: їх вважають знаками гончарів, які виготовили посуд, або ж знаками замовників, а також релігійно-символічними знаками. Найбільш обґрун-

тованим виглядає пояснення клейм як, магічних символів-оберегів, що мали захистити продукцію майстра (Толочко 1981, с. 295, 298).

На дитинці Пересопниці в культурному шарі та в заповненні споруд XII–XIII ст. знайдено понад три десятки полив'яних плиток завтовшки 20–27 мм, з них 12 – поряд діючого храму Св. Миколая. Один фрагмент керамічної плитки із скошеними краями, товщиною 2,5 м покритий зверху коричневою поливою по білому ангобу у вигляді смуги шириною 6–7 мм, проведеної по периметру, а один – без поливи. Коричнева полива переважає на більшості фрагментів плитки, виявлених на городищі.

Як вважає В. Терського плитки могли належати до восьмикутного дерев'яного храму на зламі XIII–XIV ст. Серед зібраних плиток, переважають прямокутні, проте два екземпляри мають криволінійні пропорції (Терський 2019, р. 76).

Тривалий процес історичного розвитку східних слов'ян завершився в X ст., коли всі землі, на яких вони жили в тому числі і Волинь, були об'єднані в єдиній державі – Київська Русь. Процес становлення Пересопниці як міста відбувається саме в X ст. Багаточисельний речовий матеріал, зібраний під час розкопок, характеризує господарську діяльність жителів міста, їх побут та культуру. Археологічні джерела свідчать, що в XI ст. Пересопниці не відіграє значної ролі, і тому знахідок цього часу значно менше, ніж кераміки X ст. і концентруються вони на дитинці та прилеглий до нього території посаду. Але, як свідчать уламки керамічних виробів, у XII ст. заселена площа Пересопниці значно зростає. Більшість керамічних виробів датуються XII – першою половиною XIII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович, В. Б. 1901. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы. В: *Труды XI Археологического съезда*. Москва, с. 148-154.
2. *Літопис Руський за Іпатським списком*. 1989. Київ: «Дніпро».
3. Малевская, М. В. 1969. К вопросу о керамике галицкой земли XII–XIII вв. *КСИА*, 20, с. 4-12.
4. Мельник, Е. Н. 1901. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. *Труды XI Археологического съезда*. Москва. Т. 1, с. 479-513.
5. Прищепа, Б. А. 2016. *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.
6. Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва.
7. Терский, В. С. 1990. Пересопница. В: *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев: Наукова думка, с. 124-126.
8. Терський, С. В. 2003. *Пересопниця. Кразнавичий нарис*. Рівне: «Азалия».
9. Терський, С. В. 2013. Історико-археологічне вивчення літописної Пересопниці. В: *Княжа доба: історія та культура*, 7, с. 257-272.
10. Терський, С. В. 2019. Керамічні плитки для оздоблення дощок храмів у містах Волинського князівства XI–XIV ст.: історія дослідження In: *Historical land cultural studies*, 6, р. 73-78.
11. Тихомиров, М. Н. 1956. *Древнерусские города*. Москва: Изд-во политической литературы.
12. Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: *Новое в археологии*. Киева. Киев: Наукова думка, с. 293-301.

Отримано: 4.05.2020

Мельниченко О. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ОБРАЗ СИМАРГЛА В ДАВНЬОРУСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Стаття присвячена дослідженню одного із популярних образів давньоруського ужиткового мистецтва – Смаргла, його походження, місця та функцій в язичницькому пантеоні слов'ян, а також відображення в ужитковому мистецтві.

Ключові слова: язичництво, Смаргл, сенмурв, переплут, давньоруське ужиткове мистецтво.

Духовна і матеріальна культура Київської Русі завжди буде цікавити дослідників. Важливим фактором давньоруського державотворення було прийняття християнства. Але поява нової релігії з її персонажами і сюжетами ще довго не могла замінити язичництво і витіснити язичницькі образи із життя і побуту всіх прошарків давньоруського населення. Деякі язичницькі персонажі ще довго жили у пам'яті народу і витворах ужиткового мистецтва. Християнські священники не могли повністю заборонити святкування язичницьких свят, особливо пов'язаних з землеробським циклом. Одним із таких свят були русалії, в ході яких відбувалося уславлення божественного собако-птаха Смаргла. Отже метою нашого невеликого дослідження буде з'ясування походження цього персонажа, визначення його ролі та функцій в слов'янському пантеоні використовуючи як джерело його зображення на виробах давньоруського ужиткового мистецтва.

Перелік богів язичницької Русі найповніше представлений в письмових джерелах у зв'язку зі створенням князем Володимиром в 980 р. загальнодержавного пантеону. Так, у Лаврентіївському літописі (під 980 р.) Про це повідомляється: «И нача княжити Володимерь вь Києві єдин і постави кумири на пагорбі поза двора теремнаго. Перуна древяна, а главу його сребрену а оуць злать • і Хърса Дажьба • і Стриба • і Смарьгла • і Мокошь [і] жряху имь наричюще я б[ог]и і жряху бесомь».

Всі перераховані боги були відомі східним слов'янам повсюдно, а імена й образи деяких з них сходять до іноетнічних культурних традицій. Так поява божеств з іранськими назвами – Хорса і Смаргла в пантеоні «руських» богів деякі дослідники пояснюють історичною ситуацією, яка склалася в Києві в X столітті, коли значна частина його населення складали представники різних народів, в тому числі іранського походження (Мадлевская 2005).

Іншу версію пропонував В. І. Абаєв. Він припускає, що ім'я Смаргл наші предки перейняли від скіфів, бо скіфське «сенмарг» за звучанням ближче до слов'янського Смаргл, ніж перське «синмурв». Якщо виходити з даного припущення, то слід визнати існування в міфології слов'ян персонажа з ім'ям Смаргл задовго до язичницької реформи Володимира. Ця точка зору представляється нам найбільш вірогідною. Таким чином, ми бачимо, що реконструкція образу Смаргла і його ролі в слов'янській міфології викликає чимало суперечок. Але тим не менш можна сказати, що Смаргл шанувався нашими предками як

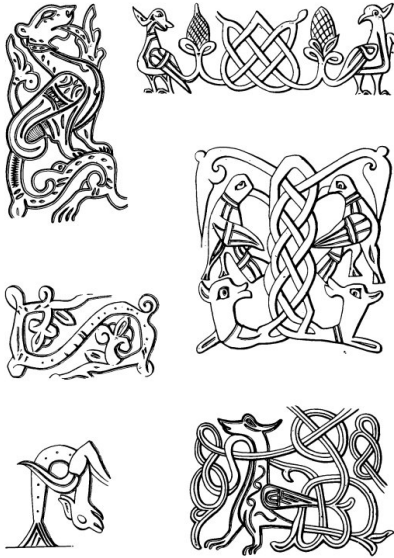

Рис. 1. Зображення Смаргла

жів індоіранської міфології. В Рігведі згадується Сайна-мрига, а в Авесті Симург – «собако-птаха». Зовнішньо ці персонажі схожі на слов'янського собако-птаха. Припускають що в слов'янській міфології він був пов'язаний з богинею Макошшою (Мадлевская 2005, с. 444).

В період з X і до першої половини XIII століть ми зустрінемо безліч зображень грифонів і смарглів більшості території Київської Русі – на прикрасах (колтах, срібних браслетах), на княжому шоломі, на кістяній скриньці, в білокам'яній різьбі Володимиро-Суздальської архітектури і на кахлях Галича. Не зважаючи на заміну язичницьких символів і образів в давньоруських виробках на християнські, ми спостерігаємо живучість образу собако-птаха та його еволюцію. У XII ст. можна спостерігати, за виразом Б. Рыбакова, явище «язичницького ренесансу» – активне використання в прикладному мистецтві язичницьких персонажів, найпопулярнішим між яких був образ Смаргла (Рыбаков 1987, с. 560).

Якщо ми звернемося до русальних браслетів XII ст., то побачимо, що класичний образ крилатого пса Сенмурва – Смаргла все більш видозмінюється і варіює. На браслетах є Смаргл-охоронець рослин в тому його вигляді, в якому він відомий іранської міфології; на київських і володимирських браслетах ми бачимо птаха з явно собачою мордою біля рослин (Рис.1). Такий Смаргл на Київській ливарній формі, такі два Смаргла на браслеті з Теріхова (Рыбаков 1967, с. 113).

Ливарна форма для двохстулчастого браслету (рис. 2) належить до того типу київських обручів, вся площина стулки зайнята однією композицією.

божество рослинності і зображувався у вигляді собако-птаха. Цей образ є традиційним архетипом у індоєвропейців (Ишутин 2000).

Н. М. Гальковський, а потім К. В. Тревер показали, що під Смарглом потрібно розуміти міфічну істоту, добре відому в іранській міфології. Вона представляє собою крилату собаку, священного пса Агурамазди Сенмурва, покровителя насіння і паростків.

Якими силами володів і за що відповідав Смаргл? Він був уособленням божества насіння, паростків і коренів рослин, охоронцем пагонів і зелені. У ширшому сенсі – символ «озброєного добра», посередник між верховним божеством неба і землею, його посланець. Він за виглядом і функціями схожий на персонажів

На одній стулці вирізані два птаха-людини, а між ними в плетінці – коло з хрестом. Голови у істот чоловічі, в ковпаках. На другій стулці (обламаной) композиція, ймовірно, точно така ж, з колом в центрі, але птахи тут не з людськими, а з собачими головами. Симаргл-Сенмурв як охоронець насіння і коренів священного дерева цілком доречний на прикрасах, призначених для танців під час святкування Русалій. В іранському середньовічному мистецтві поряд з Сенмурвами дуже часто зображувалися жриці-танцівниці в одязі з довгими рукавами, як і давньоруські жінки на ігрищах (Рыбаков 1967, с. 107).

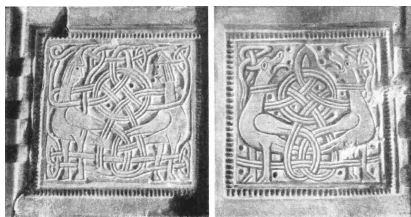

Рис. 2. Форма ливарна для двохстульчастого браслету з зображенням Симаргла, Київ, XII ст.

Надалі ім'я Симаргла, на думку ряду дослідників, змінилося ім'ям антропоморфного Переплута. Про це пише, наприклад, Б. А. Рыбаков і наголошує на зв'язку цього персонажа з корінням рослин. Цей сюжет неодноразово повторювався, зокрема в ювелірних прикрасах. Особливий інтерес представляє браслет (рис. 3) з Тверського скарбу 1906 р., де, крім "багатовертного танцю" на честь Переплута, зображена сцена жертвопринесення Симарглу-Переплуту. Дівчина в довгій візерунчастій сорочці і з розпущеним волоссям підносить кубок зображенню крилатого пса. Симаргл ніби вирізаний з дерева, що росте в землі (показані його коріння). Явно, що карбувальник зображував не істоту, а скульптуру істоти – ідола Симаргла-Переплута.

Культ Симаргла-Переплута тісно пов'язаний з русаліями, святами на честь вил-русалок. Русалки, або Вили, що зображувалися у вигляді сирен, красивих крилатих птахів-дів, були божествами зрошення полів дощами або вологими ранковими туманами (Ишутин 2000, с. 46).

На срібних русальських наручах ми бачили і Симарглів, і танцюристів, котрі «крутяться», і питво з чаш і з рогів, і частування Симаргла з рогу, і тих, кого називаємо Переплутами. У письмових пам'ятках Симаргл і Переплут завжди стоять в однині, а в прикладному мистецтві вони найчастіше бувають парними. Можливо, що таке подвоєння пов'язане з бажанням показати повсюдність впливу божества, усунути неминучу одинічність одиночного зображення, дати можливість Симарглу-Переплуту спрямовуватися «семо і овам». Прикладів можна навести багато, починаючи з подвоєного Діва-грифона на турячому розі з Чорної Могили. Це – звичайний образотворчий прийом, коли не стільки зображували, скільки заклали за допомогою образу.

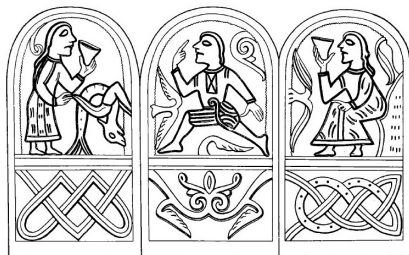

Рис. 3. Браслет із Тверського скарбу зі сценою жертвопринесення Симарглу

До початку XIII ст. собакоподібний Смаргль починає витіснятися антропоморфним Переплутом. В цьому відношенні цікаві два рязанських браслета 1966 р, що датуються часом Батієва погрому. Вони, ймовірно, склали єдиний гарнітур. На одному з них дані архаїчні символи: грифон-Див і смаргли, а на іншому – картина русальних танців, грифон і подвоєний Переплут зі знаком засіяного поля і з тулубом, утвореним соковитими корінням. Голови переплутів повністю повторюють голови чоловіків на цьому і на інших браслетах: безбороді, з довгим волоссям в конічних, скіфського виду ковпаках. Від вигляду Смаргла тут ще залишилися сліди крил, але вони вже майже перетворені в коріння (Рыбаков 1987, с. 439).

На срібних браслетах гравірувалися символи води, рослинності та, що особливо важливо, зображувалися різні епізоди язичницьких "русалій": танець з розпущеними рукавами, гусярі і домристи, питво з рогів (на честь бога рослин Переплута), жертвопринесення Переплуту, обряд заклинання посівів у полі, весняні танці журавлів, святкування Купали та ін. (Рыбаков 1987, с. 776).

Як ми бачили, і грифони і смаргли добре представлені в прикладному мистецтві тієї частини Русі, яка припадала на зону лісостепу, території на межі слов'янської прабатьківщини та кочового скіфського світу. У символіці прикладного мистецтва є і грифони і смаргли, що існують приблизно на рівних правах, але з деяким географічним поділом: в Києві та Чернігові – грифони, в Сіверському Лівобережжі (колишня область гелоно-скіфів) і в Рязані – смаргли (Рыбаков 1987, с. 624).

Можна зробити висновки, що Смаргль – зооморфний бог, персонаж вищого порядку, який з'явився, швидше за все в давньоруській міфології під час співіснування праслов'ян-скіфів з кочовими скіфами на території Наддніпрянщини. Пов'язаний з культурами родючості та землеробським циклом. Офіційно затверджується в 980 р. в пантеоні богів Володимира, що свідчить про його значний авторитет серед населення Київської Русі.

Представлений на багатьох образотворчих композиціях прикладного мистецтва та в архітектурі. З XII ст. спостерігається антропоморфізація образу. Спочатку це зображення і традиційного і антропоморфного образів на одному виробі, в подальшому образ собако-птаха повністю замінюється антропоморфним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Иштутин, А. А. 2000. *Восточнославянские боги и их имена*. Москва.
2. Мадлевская, Е. М. 2005. *Русская мифология*. Москва: Мидгард, Эксмо.
3. Рыбаков, Б. А. 1967. Русалии и бог Смаргль-Переплут. *Советская археология*, 2, с. 91-116.
4. Рыбаков, Б.А. 1987. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука.

Отримано: 15.04.2020

Рибчинський Н.-М. О.

Львівський національний
університет імені Івана Франка

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ КІНЦЯ І ТИСЯЧОЛІТТЯ НА ВОЛИНІ

У статті розглянуто історію археологічних досліджень ранньосередньовічних городищ Волині від другої половини XIX до початку XXI ст.

Ключові слова: городища, слов'яни, райковецька культура.

Історико-культурний регіон Волині завжди викликав зацікавлення серед археологів, адже люди проживали там з давніх часів. Серед усього числа пам'яток одними з найцікавіших є старожитності середньовічної доби. На теренах Волинської, Рівненської та Житомирської областей зустрічаються як селища і могильники, так і городища означеного часу. Останні відігравали важливу роль у просторовій структурі регіону в добу Середніх Віків.

Одним із перших городища Волині почав вивчати В. Антонович. У своїй праці «Археологическая карта Волынской губернии» він виділив кількасот городищ, однак не усі з них можна зарахувати до середньовічних пам'яток (Антонович 1900, с. 127).

Також, укріпленими поселеннями займався О. Цинкаловський. Під час археологічних розвідок йому вдалось виділити низку городищ Волинської області, однак дослідник при цьому не розчленував етапи урбанізації регіону (Супкаłowski 1961, s. 30).

Варто згадати і про дослідження М. Кучинка. Він вивчає пам'ятки з Волинської та Рівненської областей. Дослідник виділив 30 городищ, функціонування яких припадає на IX–X ст. Наголосимо, однак, що серед цих пам'яток левова частка виникає у X ст. та, очевидно, має кілька будівельних горизонтів. Окрім цього, М. Кучинко виділив критерії для опису городищ, які дослідник іменує містами. За основу він взяв концепцію А. Кузи, яка складається з семи пунктів: економіка (ремесла); адміністративні ознаки (рештки громадських споруд), військова справа, монументальне будівництво, писемність, побут та топографія. До цього переліку М. Кучинко додав ще чотири критерії: племінні згадки, розміри, ступінь заселеності та дворово-садибна забудова (Кучинко 2002, с. 39–40). Зауважимо, що для городищ IX–X ст. лише частину із цих критеріїв можна застосувати у повному обсязі. Також, дослідник виокремив чотири типи городищ за топографічними ознаками (Кучинко 2002, с. 36–38).

Значний внесок у дослідження укріплених поселень зробив М. Кучера. Він виділив чотири великі їх групи, що побутували на теренах Волині: Західну (Волинська область та Люблінське Воєводство); Північну (Межиріччя Стиру та Горині); Південну (Верхня течія Горині та Стиру) та Східну (Житомирська область). Для кожної з них дослідник виокремив свої особливості та спробував розчленувати городища слов'янського та давньоруського періодів (Кучера 1999, с. 132–144).

Городища Житомирської області, які ототожнюють з осередками проживання літописних древлян довгий час досліджував Б. Звіздецький. Він проаналізував 38 городищ, 17 з яких відніс до періоду IX–X ст., тобто датував племінним часом. Також дослідник поділив їх на групи за топографічною конфігурацією (мисові, останцеві, на узвишші) та за площею (менші за 0,5 га; від 0,5 до 1 га; від 1 до 3 га; понад 5 га) (Звіздецький 2008, с. 130–133).

Зараз городища Волинської області досліджують Г. Охріменко та О. Златогорський. Вони уклали перелік пам'яток Волинської області, серед яких описали і середньовічні городища (Кучинко, Охріменко, Златогорський 2017, с. 33).

Городища басейну р. Горині вивчає Б. Прищепка. Дослідник приділяє багато уваги статистичним даним – аналізує городища за їхньою площею та топографічним розташуванням. Варто наголосити на тому, що Б. Прищепка датує ряд городищ волинської височини кінцем I тисячоліття н.е. (Прищепка 2016, с. 41–45).

Таким чином, ранньосередньовічні городища Волині активно вивчають з першої половини XX ст. За цей час вдалось виявити доволі багато пам'яток, вибудувати кілька класифікацій та систему критеріїв для них. Однак недостатню увагу звертали на датування, адже більшість городищ не мають чіткої періодизації на слов'янський та давньоруський хронологічні відрізки їхнього існування.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович, В. Б. 1900. *Археологическая карта Вольнской губернии*. Москва.
2. *Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область» 2017.* / упорядники: М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. Луцьк: Вежа-Друк.
3. Звіздецький, Б. А. 2008. *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. Київ.
4. Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАНУ.
5. Кучинко, М. М. 2002. *Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія*. Луцьк: Ред.вид. відд. «Вежа» Волин. Держ. Ун-ту ім. Лесі Українки.
6. Прищепка, Б. А. 2016. *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.
7. Szymański, A. 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Отримано: 29.04.2020

Сльозкін М. О.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ЗНАРЯДДЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ВЖИТКУ З РОЗКОПОК ІЗЯСЛАВЛЯ-ГОРОДИЩА (1957–1964 рр.)

У цій статті охарактеризовано знаряддя праці та предмети загального вжитку, що були виявлені в ході археологічних досліджень, які проводились експедицією під керівництвом М. К. Каргера на давньоруському поселенні, яке згодом стало ототожнювати з літописним містом Ізяславлем.

Ключові слова: Ізяславль, давньоруське городище, знаряддя праці серпи, коси, археологічні дослідження, М. К. Каргер.

На сучасному етапі розвитку археологічної науки є багато дискусійних питань. Вже декілька десятиліть продовжуються суперечки навколо питання щодо локалізації міста Ізяслава (сьогодні – районного центру Хмельницької області) в давньоруські часи. Найбільш обґрунтованою є гіпотеза, що місто було локалізовано на місці сучасного села Городище Шепетівського району. Тому, на сьогодні актуальним є охарактеризувати матеріали з досліджень поселення, адже це, хоч і не допоможе нам дати повну та чітку відповідь на поставлене питання, але наблизить до вирішення проблеми.

Чиненайбільшу кількість артефактів складають колекції залізних виробів, які представлені всіма видами ковальської продукції, що зустрічається у давньоруських міських шарах. Загальна кількість виробів перевищує 4 тисячі. Всі категорії речей представлені численними стійкими серіями. Незважаючи на те, що розкопками не було виявлено такого комплексу знахідок, який можна було б визначити як ремісничу майстерню, у місті, беззаперечно працювали ковалі. На різних ділянках городища траплялись шматки криці, шлаки, заготовки-напівфабрикати, ковальські та слюсарні інструменти (молоти, кліщі, пробійники, напильники). Ймовірно, майстерні були винесені з укріпленої зони та розміщувались на посаді (Вознесенская 1990, с. 84–88).

Потужність культурного шару городища сягає більш ніж 1,5 м глибини. На глибині 0,6–0,8 м залягає шар пожарища, з залишками житлових та господарських споруд. Очевидно, це були наземні дерев'яні споруди. Єдиною, добре фіксованою ознакою жител служать залишки глинобитних печей з заваленим зводом, від якого, зазвичай зберігається лише нижня частина, а також – обпалені куски глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Можливо, суворі фіксація предметів домашнього вжитку навколо печей і кісток під стінами жител в майбутньому якимось чином дозволить деякою мірою встановити планування поселення (Пескова 1981, с.66–69).

Саме всередині і навколо жител та господарських будівель концентруються завали обгорілого зерна, жорна і знаряддя хліборобської праці, а також різноманітний побутовий інвентар, пов'язаний з обладнанням жител (замки, ключі, дверні накладки, скоби, петлі), і кераміка (одних тільки цілих посудин тут виявлено понад 300). Всі ці категорії речей представлені численними стійки-

ми серіями. Значне місце серед них займають сільськогосподарський реманент (кресала, лемеші, серпи, коси, залізні оковки лопат), що зустрічаються іноді по три-п'ять примірників в одному комплексі. Саме на цій підставі М. К. Каргер зробив висновок, що основне населення як дитинця, так і посада городища було безсумнівно пов'язано з сільськогосподарською працею, хоча аж ніяк не виключно з нею (Пескова 1981, с.66–69).

За всі роки розкопок не було виявлено більш-менш значних скупчень інструментів, сировини і напівфабрикатів, які дозволили б розглядати їх як комплекс ремісничої майстерні. Проте, на різних ділянках городища знайдено багато знарядь виробництва (сокири, тесла, долота, зубила, молотки, пробійники, шила, напилки, шарнірні ножиці), а також шлаки, ливарні формочки, тиглі для плавки срібла, матриці для тиснення срібних колтів. Примітно, що сліди керамічного виробництва на городищі також не виявлені, тоді як місцевий характер основних керамічних форм не викликає сумнівів (Пескова 1981, с.66–69).

Найбільшою групою замкових конструкцій є навісні замки, представлені так званими циліндричними чи трубчатими замками. Серед навісних замків можна виділити двоциліндричні (корпус складається з великого циліндра, в який входить один кінець замкової дужки з пружинами, замикаючого пристрою та малого циліндру, в який входить інший кінець дужки) та одноциліндрові замки (Миролюбов 1983, с.92).

Двоциліндрові замки представлені чотирма типами. Тип I – замки з довгим T-подібним ключовим отвором в стінці великого циліндра. Цілих замків типу I не виявлено, а серед дрібних фрагментів їх впізнати важко. Знайдено 5 ключів від замків цього типу, аналоги яких знаходимо в матеріалах з досліджень Новгород, які характерні для X–XI ст., а в другій половині XII ст. вони вже повністю виходять з вжитку (Миролюбов 1983, с.93).

Замки типу II презентують собою один з варіантів більш доскональної замкової конструкції. Отвори для ключа в замках цього типу розміщені в нижній частині стінки великого циліндра, причому, на дні циліндра є невелика виїмка для ключа. Виявлено 10 екземплярів таких замків (Миролюбов 1983, с.93).

Замки типу III генетично схожі до типу I. Ключовий отвір з вигляді горизонтальної щілини знаходиться в нижній частині стінки великого циліндра. На дні є достатньо велика виїмка, чи паз для ключа важкої конфігурації. В кількісному відношенні вони складають одну з найбільших груп (86 екземплярів) (Миролюбов 1983, с.93).

Замків IV типу було виявлено 57. Вони різняться від попередніх конструкцій тим, що отвір для ключа розміщено на дні великого циліндра. До цього ж типу відносяться замки, в яких є малий циліндр, але зв'язаний з корпусом трьома кронштейнами. Таких замків виявлено три (Миролюбов 1983, с.94–95).

Слід звернути увагу ще на два типи навісних двоциліндрових замків індивідуальної форми. Замки типу Ia являють собою поєднання малого циліндра не з великим циліндром, а з корпусом овальної форми, в якому розміщувався штифт з пружинами. Таких замків було знайдено всього три. Точних аналогій встановити не вдалось, але, є можливість співставити цю конструкцію з новго-

родськими замками типу «Ж», які Б. А. Колчин датує кінцем XIV–XVI ст. (Миролюбов 1983, с.95).

Замки типу Па мають прямокутний корпус, в якому розміщено штифт з пружинами, в спеціальному прямокутному об'ємі знаходиться отвір для ключа. Однак, в цих замках зберігся малий циліндр, тобто, по своїй сутності, це теж двоциліндрові замки. Таких замків теж знайдено три. Ні розподілення цих замків по площі городища, ні глибина їх залягання в шарі не дозволяє розглядати знахідки замків індивідуальних типів окремо від основної маси.

Одноциліндрові замки представлені всього двома конструкціями. Це замки так званого болгарського типу. Замки такої конструкції відомі на знахідкам X–XI ст. на поселеннях Волзької Булгарії, а також в Югославії та Угорщині. Основна їх конструктивна особливість полягає в тому, що замість малого циліндра до нижнього краю великого циліндра приварено овальний чи круглий в перерізі стержень (Миролюбов 1983, с.95).

Також великого розповсюдження набули так звані «путні замки». Путний замок не має замкової дужки – її функцію виконує скоба – пута, на кінці якої є отвори, що відповідають розміщенню замкових пружин. Замок закритий, коли крізь пази на кінці скоби – пути – і крізь пази в горловині замка в циліндр вставлені пружини, змонтовані на круглій пластині. Інші елементи конструкції путного замка повністю аналогічні замкам з двома циліндрами. Серед путних замків можна виділити три типи:

- тип 1 представлений замками, в яких отвір для ключа розміщено в нижній частині циліндра, а на дні є виїмка.
- тип 2 – замки з ключовим отвором в вигляді горизонтальної щілини в нижній частині стінки замка і паза на денці.
- тип 3 – замки, в яких отвір для ключа розміщено в кінці циліндра (Миролюбов 1983, с.97).

Серед ізяславських матеріалів виявлено 10 цільнометалевих врізних замків, вірогідно від скринь, а також їх деталі – накладні петлі, диковини, накладки. Відкривались такі замки бородчатим ключем (знайдено 15 екземплярів). Також слід звернути увагу на знахідки фрагментів 7-ми дверних замків. Це комбіновані замки з залізним корпусом. Регель являє собою дерев'яний брусок, на який набивалась залізна пружина (Овсянников 1971, с.228).

Щодо ковальських виробів, то їх перша група представлена двома типами жнивварських знарядь, що побутували у південних районах Русі

XII–XIII ст. за М. А. Миролюбовим – це так звані київські серпи із незначною кривизною клинка, що створювала при використанні широкий кут захвату, як твердого так і м'якого стебла. Більшість серпів з яскраво вираженим вигином клинка відносяться до південно-західних зразків. Вони призначені для зрізування злаків з м'яким стеблом. Ізяславські коси також двох видів: коса-горбуша, довжина клинка якої сягала 26–30 см і коса з вузьким і довгим клинком 45–50 см. Перша – зручна для покосу на лісових ділянках, друга – для робіт на полях. Всього серпів знайдено 174 екземпляри, кіс – 209. Металографічно досліджено 63 коси, 70 серпів (Миролюбов 1983).

Під час проведень лабораторних досліджень науковими співробітниками Інституту історії та матеріальної культури СРСР клинки кіс було класифіковано за наступною схемою:

Суцільнозалізнi клинки – 19 екземплярів. Клинки кіс викувані повністю з кричного заліза, часто з підвищеним вмістом шлакових включень, інколи зі слідами слабого науглецювання.

Суцільносталеві клинки – 12 екземплярів. Клинок викувано повністю із сталі. У більшості випадків сталь сирцева, м'яка.

Цементовані клинки – 2 екземпляри, Леза клинків піддавали хіміко-термічній обробці-цементзації (науглецювання) для отримання сталевого гострого ребра. Цементувалось лезо готового виробу чи смуги-заготовки у тій її частині, з якої формувалось лезо, визначити важко. В одному випадку сліди наскрізної цементзації леза збереглися на самому вістрі, в іншому – майже до половини ширини клинка (Вознесенская 1989, с.98).

Клинки з наварним лезом – 29 екземплярів. Це коси, що мають наварне сталеве лезо, демонструють високу якість конструкційної зварки заліза зі сталлю. Як правило, при мікроскопічному дослідженні спостерігаються якісні зварні шви, які можна простежити у вигляді тонкої білої смужки. Інколи шов неясно виражений і простежується за наявністю характерного ланцюжка дрібних шлакових включень або чіткої межі між залізною і сталевією частинами предмета (Вознесенская 1989, с. 87).

Отже, у дослідженій групі кіс суцільнозалізнi клинки складають близько 30%, суцільносталеві – 19%, цементовані – 5%, з наварним сталевим лезом – 46%.

Клинки серпів дослідниками було класифіковано наступним чином:

Суцільнозалізнi клинки – 33 екземпляри. Викувані повністю з кричного заліза без застосування будь-яких додаткових технологічних операцій. Залізо із звичайною кількістю включень шлаку має незначне науглецювання, розподілене нерівномірно.

Суцільносталеві клинки – 22 екземпляри. Клинок серпа повністю викуваний із сталі. Клинки, які мають стабільну ферито-перлітну структуру, дозволяють констатувати, що вони кувались переважно з м'якої сталі з невеликим вмістом вуглецю.

Термооброблені клинки – 13 екземплярів, що були виготовлені також із сирцевої сталі, мають дуже неоднорідну структуру.

Цементовані клинки – 4 екземпляри. Два серпи, клинки яких мають стабільні ферито-перлітні структури, являють чітку картину наскрізної цементзації леза. В обох випадках спостерігається поступове зниження вмісту вуглецю від поверхні в глибину цементованої зони. Два серпи мали цементовані леза клинків, що були додатково термооброблені.

Клинки з наварним сталевим лезом – 8 екземплярів. У техніці торцевої наварки високовуглецюваного сталевіого леза на залізну основу клинка виготовлено 7 серпів. Один з них можна розглядати як такий, що має вварне сталеве лезо; 6 клинків піддані теплообробці.

Двошарові клинки – 3 екземпляри. Заготовка, з якої кувались серпи, була зварена з двох смуг металу – залізної і сталеві практично по всій висоті клинка. Всі клинки термооброблені (Вознесенская 1989, с.105) (Вознесенская 1989, с.98).

Отже, серед досліджених серпів простежено співвідношення технологічних схем виготовлення: суцільнозалізних клинків – 47%, суцільносталевих – 32%, цементованих – 6%, з наваркою сталевого леза – 11%, двошарових – 4%.

Співставлення технологічних схем у групах вивчених виробів призвело, здавалось би, до несподіваного результату. Виявилось, що найпростіші технологічні рішення (кування суцільнозалізних і суцільносталевих знарядь) характерні для серпів. Наварка сталевих лез вживалась переважно при виготовленні кіс: 46% клинків мають наварні леза проти 11% у серпів. Ця обставина пов'язана, ймовірно, з функціональним призначенням знарядь: лезо коси, яким ріжуть, потребує більшої гостроти, ніж лезо серпа, яким сплюють. Технологічну характеристику ізяславських серпів і кіс, а також відсоткове співвідношення використовуваних технологічних схем можна вважати достовірними, оскільки вибірка була досить репрезентативною, і було досліджено приблизно кожне третє знаряддя праці (Шапова 1974, с.98).

Отже, як ми бачимо матеріали з розкопок городища-Ізяславля дають повне право сьогодні ототожнювати цю пам'ятку з давньоруським містом, ймовірно з Ізяславлем, хоча, ця версія (ототожнення саме з цим містом) потребує детальнішого обґрунтування, але, на цьому етапі, ми з впевненістю можемо відкидати версії дослідників, що називають городище форпостом чи стоянкою.

Також слід сказати про проблему визначення майстерень в межах поселення. Є надії на те, що в найближчий час вдасться заповнити цю білу пляму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вознесенская, Г. А. 1990. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев, с. 84-88.
2. Вознесенская, Г. А. 1989. Технология производства ножей в древнерусском Изяславле. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX республ. конф.* Одеса, жовтень 1989 р. Київ, с. 42-43.
3. Вознесенская, Г. О. 1989. Технология виробництва жниварських знарядь праці із стародавнього Изяславля. *Археологія*, 3, с. 95-105.
4. Миролобов, М. А. 1983. Древнерусский город Изяславль. *Каталог выставки. Государственного Эрмитаж*. Ленинград.
5. Овсянников О. В., Пескова, А. А. 1982. Замки и ключи из раскопок Изяславля. *КСИА*, Вып. 171. Москва, с. 93-99.
6. Овсянников, О. В. 1971. О замках «болгарского» типа. *СА*, 1, с. 258-260.
7. Пескова, А. А. 1981. Древний Изяславль. *КСИА*, 164, с. 66-73.
8. Сабурова, М. А. 1997. Реконструкция древнерусской одежды. *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва.
9. Шапова Ю. Л. 1974. Стекланные браслеты Изяславля. *Культура средневековой Руси*. Ленинград, с. 85-87.

Отримано: 3.05.2020

Тимошук В. М.

Рівненський державний
гуманітарний університет

ОБОРОННІ СПОРУДИ ПОЛОННОГО XVI–XVII СТ.

У XVI ст. Полонне стало одним з найбільших міст Волині із замком та декількома передмістями. Після переходу міста у власність родини Любомирських в 1630–1640 рр. тут були створені нові міські укріплення бастионного типу, в основі їх планування бачимо пентагон, пристосований до місцевого ландшафту.

Ключові слова: Полонне, фортеця, бастионна система оборони, археологічні дослідження.

Місто Полонне вперше згадується в Лаврентьєвському літописі від 1169 р. (6679) (1989). Завдяки археологічним дослідженням 1992–1993 років, проведених в Полонному археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом Винокура І.С., маємо підтвердження існування укріпленого городища площею приблизно 8,2 га в X–XIII ст. (Винокур, Мегей 1995). Укріплення знаходилося в районі сучасної ветеринарної лікарні, на природному підвищенні, яке оточене водами річки Хомори і фактично є півостровом. Півострів, що височів на 12-17 м над навколишнім лугом, був обнесений валом та огорожений частоколом. З єдиної не прикритої річкою сторони фортеці (територія сучасного костелу св. Анни) в XII ст. з'являється мисове поселення, ймовірно, посад, який теж був укріплений частоколом. Фортеця влітку була фактично неприступною – низькі, болотисті береги Хомори захищали місто від ворога. Та в 1241 р. Полонне, як і інші Волинські міста, очевидно було спалене та зруйноване під час навали Батия, але згодом було відбудоване, у 50-х і 60-х рр. XIII ст. місто і монастир згадуються у літописах. Вже у XIV ст. Полонне знову повертає свою могутність та вважається одним із квітучих міст Волині (Кондрова 2006, с. 19).

На початку XVI ст. Полонне набуває нової міці та стає важливим оборонним містом на Волині. В 1510 р. Костянтин Острозький будує, по суті, нову фортецю – на місці колишнього укріпленого саду, куди тепер перемістився центр містечка. Місто-фортеця стало сильним самостійним укріпленням стінової системи, яка доповнювалась штучними земляними валами. На той час це були досить надійні засоби міської фортифікації (Кондрова 2006, с. 19).

Фортеця була оточена заплавою річки Хомори, було насипано великий потужний земляний вал та кам'яна загорожа. В середині фортеці були споруджені замок, площа з ратушею, ворота східні та західні, пізніше 1607 р. було побудовано костел. Полонне при Острозьких жодного разу не було захоплене татарами, набіги яких тоді стають щораз частішими (Кондрова 2006, с. 19).

На європейських картах XVI ст. (карти Герарда Меркатора 1554 р., Каспра Вольпа 1556 р., Вацлава Гродецького 1570 р.) Полонне зображене як добре укріплене місто.

З 1541 р. Полонська фортеця деякий час перебувала під опікою короля. В середині XVI ст. місто перейшло у власність литовського магната Миколи Радзивіла. Пізніше власницею стає Беата Острозька, її намісником у місті служить

шляхтич Себастьян Туровський. Далі містом володіє шляхтич Ольбрехт Ляський. Не маючи спадкоємців, він у 1570 р. записує Полонне казні.

Вже з 1583 р. місто знову перебуває у приватній власності. Спочатку у київського воеводи, пізніше польський король Генріх Валуа повертає полонські землі у володіння князів Острозьких (Ворончук 2001, с. 50-51).

У зв'язку із вигасанням чоловічої династії Острозьких у 1620 р. та завдяки шлюбним відносинам, Полонне переходить до воеводи Краківського Станіслава Любомирського, одруженого на донці Ганні Острозької Софії, яка одержала в спадок Полонне і волость полонську. Замок був відділений від передгороддя ровом з містком попереду. За ровом знаходився земляний вал, в який також був вбудований вхідний міст. При цьому вході над воротами існувала ще й «міцна дубова башта на вісім граней» (Ворончук 2001, с. 232), нагорі якої містилася зброярня. Навіть від цієї башти зафіксовано ще одну «малу башту». Далі в описі згадуються характерні замкові об'єкти: велика «ізба», світлиця з шістьма вікнами «з добрими скляними шибками в олові», кімнати, сінці, муровані комини, дощата підлога, «мурована піч на чотирьох мурованих колонах» (Ворончук 2001, с. 232–233), в одній з кімнат «чотири вікна зі скляними венецькими шибками в олові» (Ворончук 2001, с. 234). Згадується також низка інших дерев'яних будинків. Там же відмічені стайня, а ще замковий цейхгауз з гарматами та різноманітною допоміжною амуніцією. Опис не дає детальної уяви про архітектурно-планувальні особливості тогочасного замку, однак засвідчує в цілому його доволі пристойний стан, який відповідав вимогам князівського помешкання. Основним будівельним матеріалом тут виступає деревина разом з земляним валом (Ричков 2018, с. 127). Саме при Станіславі Любомирському містечко було перетворено на могутню Волинську фортецю.

Новий господар Полонного і тут розпочав масштабну спробу модернізації старих міських укріплень на Волині. Навколо старого дерев'яного замку Острозьких була впроваджена простора бастионна система на плані пентагону. За оцінкою одного з польських істориків, новосформоване місто-фортеця перетворилося таким чином на знамениту на той час резиденцію Любомирських з потужними окопами, значною залогою, 70 гарматами навколо валів і навіть з трьохмастами бочками вина у підвалах (Ричков 2018, с. 128).

Враховуючи стратегічне значення Полонного для оборони південно-східної Волині, С. Любомирський створює тут нові міські укріплення також з п'ятьма бастионами на зовнішніх кутах. Зазначена в літературі дата цього будівництва – 1640 р. (1847, с. 62). Автором перебудови фортеці був італійський архітектор Мацей Трапола (побуває також версія, що проектував нові укріплення Кшиштоф Мерошевський). (Ричков 2018, с. 128). Створюючи новий оборонний кордон навколо Полонного, С. Любомирський водночас перебудовує старий замок-резиденцію Острозьких. Результат перебудови відтворений на старих планах як досить прикметна будівля з чотирма круглими наріжними баштами і підвищеною центральною частиною (другим поверхом). Разом з прилеглими флігелями навколо цього замку утворився автономний дворовий простір на трапецієподібному плані з габаритами приблизно 120 на 110 м. Відтак, оновлена князівська резиденція Острозьких-Любомирських фактично стала виконувати функцію «фортеці у фор-

теці». Її головна будівля мала своїми віддаленими аналогами замок Любомирського в Новому Вісьничу та келії францисканського кляштору в Межирічі Острозькому. Щоправда, в Полонному замок-палац не мав внутрішнього дворика, а отже був істотно меншим від вісьницького прототипу. Разом з тим це був достатньо розповсюджений тип аристократичної житлової будівлі у поєднанні з оборонним символізмом наріжних башт (Ричков 2018, с. 128). Як важливий оборонний пункт зображене Полонне на карті військового інженера і топографа Боплана від 1648 р.

З початком Визвольної війни козацькі полки Максима Кривоноса 10 липня 1648 р. підійшли до Полонного, яке, за словами М. Кушевича, було «велике й незмірно краще для оборони, ніж Львів» (Конрова 2006, с. 21). У розпорядженні полонського старости Яндзецького була залога чисельністю 1200 жовнів і 700 шляхтичів, 80 гармат, великий запас пороху та харчів. Проте вже 11 липня, після бою, козаки зайняли передмістя. Вони налагодили зв'язок з жовнірами, набраними з українських міщан і селян, а також із мешканцями міста, звертаючись до них зі словами: «...ми кровні брати, чого ви допомагаєте панам проти нас? Краще служити нам, аніж іновірцям» (Кондрова 2006, с. 21). 12 липня мешканці міста допомогли козакам захопити фортецю і все майно. Повстанці знищили польську залого, перебили жидів, захопили багато полонених, зброя, провіанту та іншої здобичі на загальну суму 4 млн злотих.

Звістка про падіння Полонської фортеці викликала масові втечі шляхти з території Південно-Східної Волині. Альбрехт Радзивіл стверджував, що налякана шляхта без будь-якої оборони покинула Заслав, Острог, Корець, Межиріч (Кондрова 2003, с. 21).

Хоча основні сили повстанців залишили місто, в Полонному розмістився козацький загін. Він підтримував зв'язок з козаками в Чорторії. Тоді Полонне було сотенним містом Волинського козацького полку.

В травні-червні 1649 р. почалися жорстокі бої між польськими військами та покозаченими українцями Південно-Східної Волині. Більшість українців відступила за Случ. Козаки залишили також полонську фортецю. А. Фірлей пропонував королю 19 червня 1649 р. дати наказ київському воеводі зайняти Полонне. Проте поляки не встигли цього зробити – вже 26 червня 1649 р. польські війська почали відступ до Збаража. Полонська фортеця, по суті, залишалась порожньою. Тому після підписання Зборівського договору татарські загопи захоплюють Полонне. У грудні 1649 р. в межиріччі Случі та Горині знаходяться загопи Данила Нечая. Поляки знову займають полонську фортецю лише в 1650 р. Але вже в 1651 р. українські війська знову повертають собі Полонне, взявши фортецю і знищивши весь польський гарнізон (Кондрова 2003, с. 22).

Після битви під Берестечком полонська фортеця стояла пустою. В серпні 1651 р. польське військо, яке рухалось на Любартів, навіть не заходило в Полонне. Польський шляхтич А. Мясковський писав, що тут «ні людей, ні сіл, ні хатинки ніде не видно. Всюди страшнее безлюддя і спустошення» (Кондрова 2003, с. 22). Більшість населення назавжди переселилась на Лівобережжя. В 1653 р. татари, а згодом і українські війська під командуванням Дем'яна Лісовця розбивають польські підрозділи під Полонним, але фортеці не займають. Про те, що

в фортеці не було польських військ, свідчать сеймові інструкції 1655 р., в яких шляхта вимагає у короля розмістити в Полонному війська.

Лише в першій половині 1657 р. гетьман Б. Хмельницький наказав українським полкам зайняти територію Погориння. Козацькі полки визволили Полонне, Острог, Гощу, Корець і залишили в цих містах потужні залоги. В Полонному розмістилася Полонська сотня відновленого Волинського полку. Незважаючи на майже безперервні військові дії, стан фортеці був досить непоганим. Це видно з того, що тут певний час перебував каштелян волинський Станіслав Беневський. З 1658 по 1661 р. в Полонному перебував гетьман Іван Виговський з сильним козацьким гарнізоном. У 1661 р. шляхта знову просить в сейму все таки надіслати польський гарнізон в полонську фортецю (Кондрова 2003, с. 22).

Проте фортеця не була повністю зруйнована і виконувала свої функції. Так, у серпні 1672 р. козацький полк Михайла Ханенка, що перебував тоді на службі Речі Посполитої, замикався в Полонному, щоб пересидіти небезпеку від нападу турецько-кримського війська. Постійного польського гарнізону в фортеці так і не було. Про це свідчить той факт, що восени 1672 р. мешканці Полонного послали своїх представників до Паволоцького полковника Григорія Гамалії, запросили до міста залогу українського війська і присягнули Українській державі. Але після припинення в 1675 р. існування Паволоцького полку, залога якого стояла у Полонному, місто і фортеця перейшли до складу Волинського воеводства Речі Посполитої (Кондрова 2006, с. 23).

Отже можна зробити такий висновок: Полонне в XVI ст. стає одним із найбільших міст на Волині. Із переходом у власність до родини Любомирських у першій половині XVII ст. воно отримує сучасну бастионну систему оборони. Яка у поєднанні з особливостями ландшафту робить Полонне важливим у військовому плані, опорним пунктом під час ведення військових дій в період Національно-визвольної війни Б. Хмельницького.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. С., Мегей В. П. 1995. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992–1993 рр.). *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15–17 червня 1995 року*. Полонне, с. 8–20.
2. Ворончук І. 2001. *Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)*. Київ, Старокостянтинів.
3. Кондрова Г. Г. 2006. Полонне: град, фортеця... *Полонне історія і сучасність*. Полонне.
4. *Літопис Руський за Іпатівським списком*. 1989. Переклав Л. Махновець. Київ: «Дніпро».
5. *Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при «Волинских Губернских Ведомостях» под редакцией В. Аскоченского*. 1847. Житомир.
6. Ричков П. 2018. Просторова еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами. *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць*, 6, с. 121–144.

Отримано: 8.05.2020

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

**Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської
студентської археологічної конференції**

Підписано до друку 25.06.2020 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк офсетний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 7,2. Обл.-вид. арк. 8,5.
Тираж 50. Зам. № 899.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.